

Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ХАДАДОВА М.

**ВСТУП ДО АРХЕОЛОГІЇ.
Навчальний посібник**

для здобувачів ОПП "Історія та археологія"
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Видання друге перероблене і доповнене

Житомир
ЖДУ імені Івана Франка
2025

УДК 902 (075.8)

X 14

Рекомендовано до друку Вченою радою
Житомирського державного університету імені Івана Франка
(протокол № 8 від 23 квітня 2025 р.)

Рецензенти:

Віталій Гуцал, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології,
спеціальних історичних і правознавчих дисциплін

Кам'янець-Подільський національний університет імені І.Огієнка

Андрій Шевчук, доктор історичних наук, професор кафедри
міжнародних відносин і політичного менеджменту

Державний університет «Житомирська політехніка»

Ігор Власюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої
історії

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Хададова М. Вступ до археології. Навчальний посібник для здобувачів ОПП
"Історія та археологія" першого (бакалаврського) рівня вищої освіти.
Видання друге перероблене і доповнене. Житомир: Житомирський
державний університет імені Івана Франка, 2025. 130 с.

Навчальний посібник містить характеристики археологічних періодів,
основних археологічних культур і визначних археологічних пам'яток. В
навчальний посібник також включені тестові завдання та завдання на логічну
відповідність для самостійної перевірки знань здобувачами вищої освіти.

УДК 902 (075.8)

X 14

© М. Хададова, 2025

© Житомирський державний університет
імені Івана Франка, 2025

ISBN 978-966-485-301-6

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Структура освітньої компоненти.....	5
Тема 1. Основні поняття і категорії археології.....	6
Тема 2. Палеоліт.....	14
Тема 3. Мезоліт і неоліт.....	23
Тема 4. Енеоліт.....	31
Тема 5. Бронзовий вік.....	41
Тема 6. Ранній залізний вік.....	55
Тема 7. Антична археологія.....	65
Тема 8. Археологія європейського барбарікуму (II ст. до н.е. – IV ст. н.е.).....	72
Тема 9. Археологічні культури слов'ян та кочовий світ Євразії.....	87
Тема 10. Археологія Київської Русі.....	101
Підручники та інтернет-ресурси.....	114
Завдання на логічну відповідність.....	115
Практичні завдання.....	119
Додаткові завдання.....	120
Словник понять і термінів.....	125

ВСТУП

Археологія є однією з тих наук, яка вивчає минуле людства. Особливість її полягає в тому, історія людства вивчається на підставі речових джерел. Це допомагає нам отримати знання про дописемний період історії, відтворити давні технології, уявити собі духовний світ далеких пращурів. У своєму становленні археологія пройшла довгий шлях від науки, яка постачала давні високохудожні артефакти для приватних збірок та музеїв, до повноцінної науки. Археологія, на відміну від інших історичних дисциплін, тісно пов'язана з рядом природничих наук. Археологи активно використовують фізичні, хімічні, геологічні, біологічні методи для отримання потрібної інформації, зокрема щодо датування пам'яток, або окремих артефактів. Щорічно в усьому світі досліджується велика кількість археологічних пам'яток різних археологічних періодів. Накопичено великий обсяг інформації, ознайомлення з якою вимагає багато часу. Особливо важко розібратися студенту, який тільки починає вивчати цю досить специфічну освітню компоненту. Перше уявлення про археологію, польові археологічні дослідження, теоретичну археологію, характеристику основних археологічних періодів і археологічних культур здобувач вищої освіти отримує вивчаючи курс «Вступ до археології».

Освітня компонента «Вступ до археології» викладається на першому курсі в першому семестрі здобувачам вищої освіти спеціальності 032 «Історія та археологія». **Основною метою** освітньої компоненти є ознайомлення здобувачів вищої освіти з основними поняттями і термінами, характеристиками археологічних періодів розвитку матеріальної культури людства, які в подальшому будуть вивчатися більш докладно.

Основними завданнями вивчення освітньої компоненти є:

- викласти основні етапи формування археології як науки;
- засвоїти основні поняття та категорії археології;
- ознайомити здобувачів вищої освіти з основними етапами та методами археологічних досліджень;
- висвітлити загальну характеристику етапів розвитку матеріальної культури людства;
- ознайомити здобувачів вищої освіти з основними археологічними культурами та еталонними археологічними пам'ятками.

Вирішенню вказаних завдань має сприяти матеріал, представлений у даному навчальному посібнику. Він доповнює існуючі підручники новими матеріалами із археологічних досліджень останніх років, містить ряд завдань, які дозволяють здобувачеві самостійно перевірити свої знання з археології.

СТРУКТУРА ОСВІТНЬОЇ КОМПОНЕНТИ

Назви тем	Кількість годин										
	Денна форма						Заочна форма				
	Всього	У тому числі					Всього	У тому числі			
		Лекції	Практичні/Семінарські заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	Індивідуальні заняття		Лекції	Практичні/Семінарські заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота
Модуль I. Вступ до археології											
Тема 1. Основні поняття і категорії археології	12	2	2		8		-	-	-	-	-
Тема 2. Палеоліт	12	2	2		8		-	-	-	-	-
Тема 3. Мезоліт і неоліт	12	2	2		8		-	-	-	-	-
Тема 4. Енеоліт	12	2	2		8		-	-	-	-	-
Тема 5. Бронзовий вік	12	2	2		8		-	-	-	-	-
Тема 6. Ранній залізний вік	12	2	2		8		-	-	-	-	-
Тема 7. Антична археологія	12	2	2		8		-	-	-	-	-
Тема 8. Археологічні культури європейського барбарікуму (III ст. до н.е. – IV ст. н.е.)	12	2	2		8		-	-	-	-	-
Тема 9. Археологічні культури слов'ян та кочовий світ Східної Європи в V- X ст.	12	2	2		8		-	-	-	-	-
Тема 10. Археологія Київської Русі	12	2	2		8		-	-	-	-	-
Разом за модулем 1	120	20	20		80		-	-	-	-	-
Усього годин	120	20	20		80		-	-	-	-	-

ТЕМА 1. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І КАТЕГОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ

Основні поняття і терміни: Поняття «археологія». Археологічна періодизація. Археологічні дослідження. Розвідки. Розкопки. Відкритий лист. Метод єгипетського трикутника. Бровка. Поняття «археологічна культура». Культурний шар. Потужність культурного шару. Стратиграфія. Закритий та відкритий археологічний комплекс. Принципи пошуку археологічних пам'яток. Типи археологічних пам'яток: стоянки, поселення, городища, теллі, кургани, могильники, поховання, виробничі пам'ятки, капища та святилища. Етапи археологічного пошуку. Розвідки. Розкопки. Камеральне опрацювання знахідок. Археологічна культура. Культурно-історична область. Міграційні процеси. Типологічний метод. Міждисциплінарні дослідження в сучасній археології. Наукові школи в археології.

Археологія це одна з наук, які вивчають досвід виживання людства, досвід вирішення соціобіологічних проблем та самоорганізації людства в природно-геологічному середовищі планети. По іншому археологію можна визначити як дотичну до історії науку, яка вивчає історію людства за речовими пам'ятками.

В основу **археологічної періодизації** покладено запропоновану Крістіаном Томсенем концепцію «трьох віків» - кам'яного, мідно-бронзового та залізного. Для періодизації найранішого періоду в історії людства Жак Буше де Перт запропонував геологічну періодизацію. Французькому вченому Габрієлю Мортільє належить періодизація кам'яного віку та поділ його на палеоліт, мезоліт, неоліт.

Першим етапом археологічних досліджень є **археологічна розвідка** – візуальна, аерофотозйомка, інструментальна (геодезична). Розвідка може бути загальною (коли виявляються всі без винятку археологічні пам'ятки, що трапляються на маршруті), або цільовою (виявляють пам'ятки того періоду,

що цікавить дослідника). Під час розвідки закладаються розвідкові шурфи та траншеї для з'ясування товщини культурного шару і виходу на материк, збирається підйомний матеріал.

Розкопки починають за наявності спеціального дозволу – **відкритого листа**. На початку визначається приблизна площа пам'ятки. Далі вся площа розбивається на квадрати (2x2 м), перевіряючи побудову прямих кутів методом єгипетського трикутника. Між квадратами лишають стінку – **бровку**. В процесі розкопок шари знімаються поступово до 25 см. товщиною. Виявлені об'єкти розчищають вручну, за допомогою кельми, пензлика, ножа.

Оскільки в основному археологічні дослідження мають деструктивний характер, необхідна постійна фіксація. В процесі розкопок фіксуються всі етапи записами в польовому щоденнику, кресленнями (плани та перерізи), фото фіксацією. Важливо зафіксувати знахідку у положенні *in situ* (лат. так як було).

Камеральна обробка археологічних матеріалів:

- Консервація та реставрація об'єктів;
- Шифрування та складання польового опису;
- Датування;
- Складання звіту;
- Реконструкція об'єкту.

На стадії так званої «кабінетної археології» відбувається визначення типології знахідок, їх хронології та картографування. Останнім етапом є повідомлення отриманих результатів науковому співтовариству, шляхом друку матеріалів у наукових виданнях. Слід зазначити, що польові археологічні дослідження є процесом перетворення археологічного матеріалу на повноцінне історичне джерело.

Археологічна культура – це група споріднених пам'яток, синхронних в часі і обмежених спільною територією. Археологічні культури отримують назви за наступними ознаками:

- По пункту першої знахідки;
- За типом поховання або поховальної споруди;
- Формою, орнаментом кераміки;
- За географічною ознакою – територією розповсюдження пам'яток.

Одним із основних понять археології є поняття культурного шару.

Культурний шар – це шар ґрунту, що містить предмети матеріальної культури минулих епох. Потужність культурного шару може бути від 10 см до 25-30 метрів. Графічна фіксація культурного шару носить назву стратиграфія.

Стратиграфія – це метод встановлення відносної хронології пам'ятки по розташуванню її культурних шарів – вертикальна стратиграфія. Створюється так звана стратиграфічна колонка. Яка вказує на співвідношення «верхніх» та «нижчих» дат. Горизонтальна стратиграфія – являє собою горизонтальну фіксацію пам'ятки – план. Вона дозволяє прослідкувати періоди виникнення та розвитку об'єкту.

Археологічні пам'ятки часто бувають багат шаровими. Різномасштабні шари перериваються чистими – **стерільними прошарками**, які не містять археологічних матеріалів. За їх товщиною можна визначити скільки часу пам'ятка не була заселена.

Археологічний комплекс – сукупність предметів, знайдених разом і синхронних в часі (могила, житло).

Закритий археологічний комплекс – сукупність речей, знайдених разом і в таких умовах, за яких їх синхронна поява не викликає сумнівів (незрушені поховання, скарби).

Відкритий комплекс –сукупність знахідок, вичавлених за умов коли їх одночасність появи лишається неясною, або вони накопичувались протягом довгого часу.

Принципи пошуку та виявлення археологічних пам'яток.

У розташуванні археологічних пам'яток спостерігається певна закономірність:

- Всі пам'ятки обов'язково пов'язані до водних артерій;
- Рештки палеолітичних пам'яток часто знаходять у відкладеннях берегів річок та на схилах річкових долин;
- Долини більшості сучасних річок, а саме заплави,сформувались в мезоліті (13-8 тис. років до н.е.);
- Вищі річкові тераси пов'язані з раднішими періодами, корінний берег містить пам'ятки палеоліту;
- Стоянки мезоліту шукають на найближчих до води терасах. Або на островах;
- Енеолітичні пам'ятки займають верхні тераси та плато, підвищення берегів та балок;
- Пам'ятки бронзового віку – поселення розташовані на берегах великих річок, важкодоступних мисах, а також в місцях великих пасовищ;
- В ранньому залізному віці з'являються укріплені поселення, лісові городища –сховища, городища на високих мисах річок, з'являються міста;
- Слов'янські поселення розташовані на 1 та 2 надзаплавних терасах,мають фортифікаційні споруди, розташування поселень гніздове на відстані 500 м – 1 км. Одне від одного;
- Біля кожного поселення знаходиться могильник (грунтовий або курганний).

Типи археологічних пам'яток.

Населені пункти.

- Стоянки – місця тимчасового перебування людей (відкриті, печерні);
- Поселення – неукріплені землеробські населені пункти (з'являються в неоліті);
- Городища – укріплені поселення (болотні, лісові, розташовані на недоступних мисах річок);
- Міста, з складовими частинами – найукріпленішаю (акрополем або дитинцем), посадом, фортифікаційними спорудами.

Поховальні пам'ятки.

Поховальні пам'ятки пов'язані з традиційними способами поховання - інгумацією (тілопокладенням) та кремацією (тілоспаленням):

- Грунтові могили (з'являються в середньому палеоліті в печерах), в подальшому характерні для осілих землеробських племен;
- Кургани – з'являються в енеоліті, в час спорудження були складними архітектурними спорудами. Зустрічаються групами – могильниками. Часто мають декілька різночасових поховань, де найраніше- основне, всі інші – впускні; з курганными насипами пов'язані кромлехи та креп іди;
- Дольмени, цисти – кам'яні гробниці, склепи;
- Кенотафи (з грецької – пуста могила) – меморіальне поховання з відсутністю решток похованого.

З похованнями часто пов'язані кам'яні стели, статуї – скіфські та половецькі баби.

Міждисциплінарні дослідження в сучасній археології:

- палеогеографія – наука про фізико-географічні умови на Землі в геологічному минулому, базується на вивченні гірських порід та органічних решток;
- палеоекологія – вивчає умови існування організмів геологічного минулого і їх зміну в процесі розвитку життя на

Землі, базується на вивченні решток організмів та слідів, які вони лишили;

- палеокліматологія – наука, що вивчає кліматичні умови Землі в минулі геологічні епохи, зокрема для цього використовують озерні відкладення або льодові керни, за якими можна простежити зокрема виверження вулканів (наприклад Мінойське виверження 1600 р. до н.е. яке спустошило о. Санторин, викид вулкану склав 100 км. куб попелу, колона виверження досягла стратосфери, викликало цунамі з хвилею від 35 до 150 м що спустошило північне узбережжя Крита на 110 км, трьохметровий шар попелу в атмосфері призвів до «вулканічної зими»);
- палеогенетика – галузь генетики, що досліджує генетичний матеріал решток давніх організмів, методику запровадив шведський біолог Сванте Паабо;
- археологенетика – вивчає давні ДНК з використанням молекулярно-генетичних матеріалів.

Наукові школи в сучасній археології:

- «нова процесуальна археологія», представники – Льюїс Бінфорд, Девід Кларк, Кент Фленнері, Колін Ранфри – посилення наукового методу в дослідженнях, вивчає трансформацію культур минулого з метою виявлення причин появи змін;
- еволюціонізм , представники – Фрідріх Клемм, Едуар Тейлор – спільний для всього людства закон розвитку людських культур, суспільний розвиток відбувається від простого до складного;
- диффузіонізм , представники Фрідріх Ратцель, Лео Фробеніус, Тур Хеєрдал, основа суспільного розвитку – процеси запозичення та поширення культури або її елементів шляхом завоювання, колонізації, торгівлі;

- феміністська археологія, представники Маргрет Конкі, Джанет Спектор, Марія Гімбутас, представляє гіоцентричний погляд на розвиток людства та його матеріальної культури;
- теоретична археологія, представники Жан Гарден, Лев Клейн, галузь археології, яка розробляє теоретичні проблеми археології.

Питання для самоконтролю

1. Археологія як наука. Археологічна періодизація.
2. Поняття «археологічна культура», «культурний шар».
3. Структура археологічного дослідження. Етапи археологічних досліджень.
4. Типи археологічних пам'яток.

Література

1. Закон України «Про охорону археологічної спадщини». Київ: Корвін-Пресс, 2004. 22 с.
2. Козак О.Д, Потехіна І.Д., Слободян Т.І. Методичні рекомендації з польової антропології. Львів: НДЦ «Рятівна археологічна служба», 2019. 108 с.
3. Пуголовок Ю., Котенко В., Єфанова С. Обробка кераміки в польових і камеральних умовах (методичні рекомендації). Опішне: Українське Народознавство, 2017. 40 с.
4. Пустовалов С., Бондар І., Кушнар'єв В. Експертиза предметів з археологічних колекцій. Доба каменю та бронзи. Київ: Ліра-К. 2022. 252 с.
5. Горбаненко С.А. Флотація та промивання як методи археологічних досліджень: реалії й перспективи. *Археологія і давня історія України*. 2016. № 1. С.137-144.
6. Тупчієнко П. Документаційна складова археологічних досліджень. Історія, археологія, інформаційна бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти. Кропивницький: ЦНТУ. 2020. С. 110-113
7. Археологічні пам'ятки і війна: посібник – пам'ятка з охорони культурних цінностей для військовослужбовців ЗСУ. Київ: Спілка археологів України, 2020. 38 с.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З ТЕМИ

1. Предметом вивчення археології є:

- а) історія формування ґрунтів;
- б) розвиток матеріальної культури людства;
- в) розвиток і становлення перших держав;
- г) пошук предметів старовини;
- д) пошук предметів мистецтва.

2. Археологічна культура – це:

- а) сукупність пам'яток, обмежених певним простором і часом;
- б) сукупність синхронних пам'яток;
- в) сукупність пам'яток різного часу, обмежених єдиною територією;
- г) сукупність пам'яток з ознаками однакової матеріальної культури;
- д) сукупність пам'яток на території однієї країни.

3. Археологічна культура це поняття:

- а) історіографічне; б) культурологічне; в) локальне; г) хронологічне; д) етнографічне.

4. Культурний шар це:

- а) шар землі який не містить матеріальних решток;
- б) шар землі, який містить сліди матеріальної культури;
- в) шар землі де присутні рештки будівель;
- г) зрушений під час людської діяльності шар землі;
- д) шар землі що містить рештки сучасного сміття.

5. Основою культурного шару є:

- а) рештки споруд;
- б) наявність кераміки;
- в) кістки тварин;
- г) фрагменти людського скелету;
- д) предмети з написами.

6. Стратиграфія це:

- а) опис процесу дослідження пам'ятки;
- б) план місцевості, на якій розташовано археологічну пам'ятку;
- в) план пам'ятки;
- г) графічна фіксація культурного шару;
- д) алгоритм записів в польовий щоденник.

7. Археологічний комплекс це:

- а) кілька археологічних пам'яток;
- б) рештки будівель на пам'ятці;
- в) сукупність предметів, знайдених разом;
- г) синхронні предмети з різних пам'яток;
- д) реставрована археологічна пам'ятка.

8. Вертикальна стратиграфія демонструє:

- а) наявність культурного шару;
- б) розташування культурних та стерильних прошарків;
- в) наявність великих археологічних об'єктів;
- г) нічого не демонструє.
- д) сліди господарської діяльності людей.

9. Потужність культурного шару з'ясовують за допомогою:

- а) аерофотозйомки; б) візуально; в) шурфуванням; г) за кількістю підйомного матеріалу;
- д) її неможливо визначити.

10. Візуальна археологічна розвідка проводиться:

- а) з використанням спеціальних пристосувань;
- б) за допомогою геодезичних приладів;
- в) за допомогою аерофотозйомки;
- г) шляхом візуального огляду місцевості;
- д) за допомогою квадрокоптера.

КАМ'ЯНИЙ ВІК

ТЕМА 2

ПАЛЕОЛІТ

Основні поняття і терміни: хронологія і періодизація палеоліту. Архантропи. Палеоантропи. Неоантропи. Ранній палеоліт. Олдувайська культура. Ашельська культура. Міграційні процеси протягом палеоліту. Ранньопалеолітичні пам'ятки України. Стоянка Меджибіж. Стоянка Королеве. Житомирська стоянка. Первинні технології обробки каменю. Чоппери та чоппінги. Рубило. Мустьєрська культура. Льодовиковий період. Неандертальці класичні і сапієнтні. Денисівська людина. Хомо флоренсис. Хомо «наледі». Крем'яна індустрія палеоантропів. Нуклеуси. Пластини та відщепи. Техніка леваллуа. Стоянки та місцезнаходження. Житлобудування. Зародки релігійних уявлень. Поховальні пам'ятки неандертальців. Печера Крапіна. Печера Шанідар. Пам'ятки середнього палеоліту в Україні. Стоянка Радомишль. Пізній палеоліт. Походження неоантропів. Міграції неоантропів. Оріньякська культура. Кроманьйонці. Грімальдійці. Розвиток крем'яної техніки. Мисливське господарство. Культурно-територіальне членування пам'яток в Україні. Виникнення релігійних уявлень. Поховальні пам'ятки неоантропів. Мистецтво пізнього палеоліту.

Хронологічні рамки палеоліту – від 3 млн. до 10 тис. років до н.е.

За геологічним принципом палеоліт поділяють на верхній та нижній, відповідно до залягання знахідок. Але частіше користуються періодизацією, в основу якої покладено періоди антропогенезу. Ранній палеоліт – період існування архантропів, середній – палеоантропів (неандертальців), пізній – неоантропів.

Хронологічні рамки періодів:

- ранній – 3 млн.-150 тис р. до н.е.;
- середній – 150 – 30 тис. р. до н.е.;

- пізній палеоліт – 35 – 10 тис. р. до н.е. в рамках пізнього палеоліту виділяють чотири фази:

- рання – 35-23 тис р.
- середня – 23 -17 тис. р.
- пізня – 17- 13,5 тис. р.
- фінальна – 13.5 – 10 тис. р.

!!! АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ ПЕРІОДУ ПАЛЕОЛІТУ

Ранній палеоліт

Олдувайська культура, 2 800 000 – 500 000 до н.е., Південно-східна Африка. *Основні пам'ятки:* Олдувай (Танзанія), Гон, Омо, Хадар (Ефіопія), Кокіселеї, Кооба Фора (Кенія), Ханет (Туніс).

Ашельська культура, 1 400 000 – 60 000 до н.е., Африка, Європа, Близький Схід. *Основні пам'ятки:* Сент-Ашель (Франція), Мала Кунтуре, Терніфін, Сварткранс (Африка), Меджибіж, Королеве, Лука-Врублівецька, Житомирська стоянка (Україна).

Клектонська культура, 400 000 – 300 000, Великобританія. *Основні пам'ятки:* Боксгроув, Хайлоджі.

Середній палеоліт

Мустьєрська культура, 100 000 – 33 000 р. до н.е., Європа, Близький Схід, Середня Азія. *Основні пам'ятки:* Ле Мустьє, Ля Феррасі, Комб Греналь (Франція), Гротто ди Косто (Італія), Джуручула, Цона, Дашсалахви (Кавказ) Кіік-Коба, Ак-Кая, Рихта, Молодове, Орел, Антонівка (Україна).

Пізній палеоліт

Оріньякська культура, 43 000 – 26 000 рр. до н.е.

Шательперрон, 44 500 – 36 000 рр. до н.е.

Селет, 39 000 – 35 000 рр. до н.е.

Граветт, 33 000 - 22 000 рр. до н.е.

Солютре, 18 000 – 15 000 рр. до н.е.

Мадлен, 17 000 – 9000 рр. до н.е.

Пізній палеоліт в Україні:

Стрелецька культура, 39 000 – 32 000 рр. до н.е.

Мізинська культура, 22 800 – 15 000 рр. до н.е.

Анетівська культура, 21 900 – 9 000 рр. до н.е.

Межирицька культура, 14 500 – 12 000 рр. до н.е.

Липська культура, 12 800 – 9 000 рр. до н.е.

Ранній палеоліт.

Гомініди почали виготовляти знаряддя праці ще в 3,4 млн р до н.е. Афарський австралопітек виготовляв кам'яні знаряддя і обробляв кістку.

Представлений олдувайською, клектонською та ашельською культурами. Вперше пам'ятки олдувайської к-ри були виявлені в південно-східній Африці Л. Лікі. Носії –архантропи. Виготовляли примітивні знаряддя праці на основі гальки – чопери та чопінги. Їх обробка була направлена лише на створення робочого краю – леза та частини для захвату знаряддя рукою. обробка проводилася шляхом грубої оббивки великими відколами. Функція була в основному ріжуча. Для відтискання відщепів використовували кістку. Такі знаряддя знайдені в Південній Африці (печери Сварткранс, Дрімолейн Кейв 1,8-1,2 млн. р. тому). Житлобудування – Олдувай – кільце із каменів датується 1,75 млн. р.

Форма господарювання – привласнююча – мисливство на оленів, антилоп, гіпопотамів, збиральництво.

Ашельська культура пов'язана з хомо ергастер та хомо еректус.

Ашель умовно поділяють на три етапи:

- ранній – 1,7-1,4 млн. р. – грубі і масивні рубила (Африка, Близький Схід, Кавказ);

- середній – 1-0,5 млн. р. знаряддя симетричні, з'являється леваллуазька техніка обробки;
- пізній – 0,5-0,2 млн. р. – сплюснені рубила симетричних форм з ретельною обробкою, збільшуються кількість дрібних виробів.

В ашельські часи основним знаряддям праці були:

- рубила або біфаси – оббиті з обох боків заготовки мигдалеподібної форми.
- пікі – масивні знаряддя з під трикутним поздовжнім перетином, нагадує кирку;
- клівери – знаряддя з поперечним лезом, сформованих на великих відщепках.

Також використовуються вироби із дерева – збалансовані металльні списи (списи із Шонінгена Німеччина). Там знайдені 7 списів, деякі серед кісток тварин. Рештки дерев'яних виробів знайдені в Зимбабве, Анголі, Південній Африці.

В ашелі людство знайомиться з вогнем. В Східній Африці близько 1,7 млн. р. В Європі – стоянка Менез-Дреган у Франції (500 тис. р.), Китай Чжоу-Коутянь. В кінці ашеля з'являється новий тип людини – гейдельберзька людина.

В ранньому палеоліті спостерігається дві хвилі міграції – перша 2-1,5 млн. р. до н.е. – хомо ергастер та хомо еректус почали розселення через Близький Схід, Кавказ, Балкани. Друга хвиля архантропів просувалася через Іберійський півострів та на Схід 600 – 400 тис. р. до н.е. Тоді на сході з'являються синантропи. Людство розселяється в зоні тропіків - субтропіків. Сама східна стоянка – острів Флорес в Південній Індонезії, сама північна Якутія – Дірінг Юрях 370-260 тис. дне.

В Україні виявлено 30 пам'яток раннього палеоліту, серед них – Меджибіж, Королеве, Лука-Врублицевська, ст. Сокіл, Київ-Коба, Житомирська стоянка.

Середній палеоліт.

Переважає мустьєрська культура. Розповсюджена в Європі до Південного Сибіру, Іран, Північна Африка, близький Схід. Датується від 200 до 40-35 р до н.е.

Ускладнюється техніка обробки каменю. Тепер знаряддя виготовляли не з цілих ядрищ, а із спеціальних заготовок - відщепів та пластин, які відбивались з нуклеусів. Виділяють ряд технік відколювання – мустьє однобічне, мустьє двобічне, мустьє зубчасте, техніка левалуа. Найбільш розвинутими були культури середнього палеоліту на території Африки. В цей час з'являються наконечники стріл 90-60 тис. р. Мікролітична техніка – в Африці – 65 тис. р. (в Європі – в мезоліті).

З'являються нові знаряддя праці – гостроконечники, скребла, проколки, ножі. Будуються штучні житла у зв'язку з холодним кліматом. Для будівництва використовують кістки великих тварин, на яких полюють неандертальці. У якості жител використовуються також печери. В середньому палеоліті з'являються зародки релігійних уявлень, зокрема тотемізм, та поховальний обряд. Першою знахідкою такого поховання є печера Шанідар, яку в 50-60-х рр. XX ст. досліджував Ральф Солеки. Там було виявлено рештки 10 неандертальців. Поховання неандертальського хлопчика в печері Тешик Таш в Узбекистані, яке дослідив О. Окладніков в 30-х рр. XX ст., вказувало на дотримання певного поховального обряду. Рештки палеоантропів були також знайдені в Хорватії в печері Крапіна.

До палеоантропів відносять також і денісівську людину, рештки якої знайдені в печерах Алаю та печері Байшія в Східному Тибеті. Також в 2003 р. на о. Флоренс було виявлено рештки так званого хомо флоренсис, тип викопних людей які мешкали там від 100 до 12 тис р. до н.е. В печері Ліанг Беза було виявлено близько 11 тис. знарядь праці, фарбники, рештки культових поховань. Техніка обробки каменю наближена до олдувайської.

Ще один тип палеоантропа був виявлений в 2013 році південноафриканським палеонтологом Лі Бергером. Він виявив в печерах

Райзінг Стар (ПАР) скупчення кісток первісних гомінідів, 1500 кісток від 15 особин. Новий тип отримав назву «хомо наледі» (людина-зірка). Хомо наледі мав примітивні риси, наприклад малий мозок, а також прогресивні – будова кісті руки дозволяла виконувати складні маніпуляції. Гомініди виготовляли знаряддя праці з каменю, на думку дослідників вказана печера використовувалася для поховання небіжчиків. Датуються рештки 330-230 тис. р. до р. до н.е.

Пізній палеоліт.

Пов'язаний з появою неоантропів. Неоантропи з'являються на території південно-східної Африки близько 200 000 р. до н.е. Звідти вони розповсюджуються у південному та північному напрямках. Знахідки черепів неоантропів в печерах Бордер і Класивс (Південна Африка) та Омо (Єфіопія) датуються 150-130 р. до н.е. Просування на північ також простежується по антропологічним знахідкам на Близькому сході в печерах Схул та Кафакс, які датуються 100-90 тис. р. до н.е. На півдні неоантропи близько 50 тис. р. до н.е. заселяють острови Індійського океану та Австралію. Антропологи вважають що австралійці за своїм антропологічним типом близькі до ранніх сапієнсів.

Просування хомо сапієнс в Європу і на Близький Схід (концепція «Едемського саду») можна простежити за появою пам'яток оріньякського типу. Оріньякський комплекс формується на Близькому Сході, з'являється в Європі в розвинутому стані. З'являються нові технології обробки каменю та кістки. Розповсюдження культури починається з південного сходу, далі в центральну Європу, звідти в східну та західну частини континенту. Певний час оріньякські пам'ятки співіснують з архаїчними пам'ятками неандертальців – культурами Шательперрон (36-31 тис р. до н.е. Південно-західна Франція, Іспанія) та Селет (40-28 тис. р. до н.е. Центральна Європа, Крим).

Матеріальна культура неоантропів (кроманьйонців, грімальдійців, людей брьонського типу) характеризується активним розвитком знарядь праці із кременю, кістки, рогу. Кременяні знаряддя виготовляються на пластинах, знятих з призматичних нуклеусів, тому переважно мають подовжені пропорції, так звана техніка гравет. Виготовлялись також статуетки з бівня мамонта – жіночі – «палеолітичні Венери» (найдавніша – Венера Хохле Фельса, 40 000 р. до н.е.), тварини, птахи. З'являються фантастичні образи, наприклад людина-птах. Поширюється печерний живопис, як елемент мисливської магії. Зароджуються також і інші форми первинних релігій. Будуються житла із кіток великих тварин. Округлі в плані, як на Мізинській стоянці.

В Європі панує збиральництво та мисливське господарство, виділяють три види мисливців:

- мисливці на мамонтів;
- мисливці на бізонів;
- мисливці на північного оленя.

У фінальному палеоліті з'являються лук і стріли.

Поширюється поховальний обряд в основному через тілопокладення. В похованнях присутній поховальний інвентар. особливо багаті поховання підлітків (Чехія, Італія, Росія (Сунгірь).

Продовжується міграція – близько 50 тис р. до н.е. заселяється Австралія і Океанія. В Америці люди з'являються пізніше – приблизно 14 - 11,5 тис.р. до н.е. Найдавнішою археологічною культурою Америки вважалася культура Кловіс (13-10 ис. до н.е.), але на сьогодні на обох американських континентах виявлені стоянки сапієнсів, що датуються 24 000 р. до н.е. (стоянка Блуфіш Канада), та 22 000 р. д.н.е (Тіра Пейя Бразилія). Заселення Американських континентів відбувалося через Берингову протоку, а також є припущення про просування носіїв солютрейської культури із Європи по кромці льодовика через Ірландію, Ісландію, Гренландію.

Питання для самоконтролю

1. Періодизація палеоліту.
2. Археологічні культури раннього палеоліту. Перші знаряддя праці.
3. Середній палеоліт. Матеріальна культура палеоантропів.
4. Пізній палеоліт. Матеріальна культура та мистецтво неоантропів.
5. Пам'ятки раннього палеоліту в Україні.
6. Палеолітичне мистецтво.
7. Релігійні вірування палеоліту.

Література

1. Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології НАН України. 2022. 448 с.
2. Васильєв П.М., Дудник Д.В. Верхньопалеолітична стоянка Пушкарі III. *Археологія і давня історія України*. 2019. №3. С.100-110.
3. Винокур І.І., Телегін Д.Я. Археологія України. Тернопіль, 2005.
4. Залізник Л.Л. Дослідження кам'яної доби в Україні за роки незалежності. *Археологія*. 2002. № 2. С. 135-148.
5. Залізник Л.Л. Фінальний палеоліт Житомирського Полісся. *Археологія*. 2021. №3. С. 5-27
6. Залізник Л.Л. Способи життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену та голоцену. *Археологія*. 1997. № 1. С.17-28.
7. Кононенко О.М. Технологія розколювання кременю верхньопалеолітичної стоянки Радомишль I. *Археологія і давня історія України*. 2017. № 3. С.53-77.
8. Кротова О.О. Амвросіївське кістковище бізонів та особливості його використання. *Археологія і давня історія України*. 2020 № 4. С. 134-150
9. Кулаковська Л.В. Археологічна спадщина Івана Шовкопляса. *Археологія і давня історія України*. 2022. № 4. С. 6-12

10. Манько В.О., Чхатарашвілі Г.Л. Кам'яна індустрія стоянки Кобулеті. *Археологія і давня історія України*. 2020 № 4. С. 94-106
11. Полтович-Бобак М., Бобак Д. Пізній мадлен в Польщі – нові дані, нові проблеми. *Археологія і давня історія України*. 2022. № 4. С. 81-90.
12. Степанчук В.М. Розвиток техніки в кам'яному віці. *Археологія*. 2002. № 1. С. 51-56.
13. Чабай В.П., Дудник Д.В. Епігравецька стоянка Бармаки, шар 2: технології розколювання нуклеусів. *Археологія і давня історія України*. 2022. №4. С. 33-57.
14. Главенчук, А. В. Крем'яна сировина на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2 в Гранітностеповому Побужжі. *Археологія і давня історія України*, 2022, №4. С. 102—114.
15. Піструл І. Крем'яний комплекс стоянки Анетівка 13 в контексті палеолітичних індустрій Північно-Західного Причорномор'я. *Археологія і давня історія України*, 2025, №1 С. 5—11

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З ТЕМИ

Варіант 1.

1. Хронологічні рамки палеоліту:

- а) 150 – 30 тис. р. до н.е.
- б) 17 – 13,5 тис. р. до н.е.
- в) 5 млн. – 150 тис. р. до н.е.
- г) 3 млн. – 10 тис. р. до н.е.
- д) 35 – 10 тис. р. до н.е.

2. Сама перша археологічна культура в історії має назву:

- а) аренсбургська; б) оріньякська; в) олдувайська; г) ашельська; д) ямна.

3. Пам'ятки олдувайської культури вперше виявлені:

- а) в Південно-Східній Африці;
- б) на півночі Ефіопії;
- в) на півночі Сибіру;
- г) в південно-східній Азії;
- д) в південно-західній Європі.

4. Найпершими знаряддями праці в ранньому палеоліті були:

- а) рубила; б) клівери; в) зубчасті; г) чоппери; д) скребачки.

5. Знаряддя праці рубило з'являється:

- а) в ашельській культурі;
- б) в олдувайській культурі;
- в) в оріньякській культурі;
- г) в зрубній культурі;

д) таких знарядь праці не було.

6. Просування неолітичних культур в Європу пов'язують з пам'ятками:

- а) мустьєрської культури;
- б) оріньякської культури;
- в) мадленської культури;
- г) осокорівської культури;
- д) олдувайської культури.

7. Техніка остаточної обробки кам'яного знаряддя носить назву:

- а) відбиття; б) відколювання; в) ретушування; г) відтискання; д) відлущування.

8. Найдавніша статуетка людини Венера із Хохле Фельса датується:

- а) 10 тис. р. до н.е.;
- б) 20 тис. р. до н.е.;
- в) 100 тис. р. до н.е.;
- г) 5 тис. р. до н.е.;
- д) 40 тис. р. до н.е.

9. 50 тис. р. до н.е. неолітичні люди заселяють:

- а) Європу;
- б) Південну Азію;
- в) Північну Америку;
- г) Австралію;
- д) Південну Америку.

10. Фінальний палеоліт датується:

- а) 23-17 тис. р. до н.е.;
- б) 35-23 тис. р. до н.е.;
- в) 13,5 – 10 тис. р. до н.е.;
- г) 17 – 13,5 тис. р. до н.е.;
- д) 150-30 тис. р. до н.е.

ТЕМА 3.

МЕЗОЛІТ І НЕОЛІТ

Основні поняття і терміни: місце мезоліту в археологічній періодизації. Природне середовище мезоліту. Білінгенська катастрофа. Закономірності у розташуванні пам'яток мезоліту. Мікролітична і макролітична техніки. Лук і стріли. Вкладишеві знаряддя праці. Свідерська і арензбургська техніки. Розвиток рибальства. Поява плотів та човнів. Міграційні потоки мезолітичного часу. Приручення тварин. Культурно-історичні області України в мезоліті. Археологічні культури мезоліту. Могилики волосько-васильківського типу. Пам'ятка Кам'яна Могила. Періодизація неоліту. Криза мисливського господарства. Поняття неолітичної революції. Форми відтворюючого господарства. Мотичне землеробство. Неолітичні культури Сиро-палестинського регіону. Ієрихон, Чатал Гуюк. Шляхи проникнення

відтворюючого господарства в Європу. Особливості неоліту в різних регіонах. Неолітична кераміка. Ткацтво. Нові техніки обробки каменя. Етнокультурні області України в неоліті. Культура лінійно-стрічкової кераміки. Маріупольський могильник.

Мезоліт

Вперше термін «мезоліт» використав Х.Вестропп в 1866 році в лекції в Антропологічному товаристві в Лондоні для позначення технологічної фази між палеолітом і неолітом. В подальшому термін вживали А Карлайл, щодо мікролітичної індустрії Індії в проміжку між пізнім палеолітом та неолітом, та Дж. Браун у праці «Про непереривність палеолітичного і мезолітичного періодів» в 1893 році. У вказаній праці автор розділив період кам'яного віку на еоліт, палеоліт, мезоліт і неоліт. В основі поділу – чотири ступеня обробки каменю – від грубих форм до полірування виробу. Під мезолітичними Браун мав на увазі кам'яні знаряддя «проміжного» типу періоду між пізнім палеолітом та неолітом. Щодо місця мезоліту в археологічній періодизації існує ряд висловів. Так Г.Буров зауважує що мезоліт розпочався з епохою голоцену, а закінчився з появою керамічного посуду. На думку Д.Телегіна це час фінального плейстоцену, початок голоцену – період поширення мікролітичних технік, мікролітів геометричних форм, розповсюдження наконечників на пластинах та складання передумов до переходу до відтворюючих форм господарства. А Гордон Чайлд відносно мезоліту зазначив, що це культурна адаптація до пост льодовикового середовища.

Мезоліт на Близькому Сході датується 12-8 тис. до н.е. В межах Європи мезоліт починається в IX тис. до н.е. Його початок пов'язують з так званою Білінгенською катастрофою, що відбулася у 8213 р. до н.е. Вона спричинила руйнування скандинавського льодовика. Тож поступово закінчується льодовиковий період. В рамках мезоліту виділяють два періоди – ранній азіль, пізній –тарденуаз.

Змінюються природні зони. Крупні тварини – основні об'єкти полювання кроманьйонців, відходять на північ, за ними йдуть групи мисливців, таким чином відбувається міграція. На заміну великим або стадним тваринам приходять дрібні. Це спричиняє в південній зоні початок кризи мисливського господарства, що відобразилося у переході від колективного до індивідуального полювання. В мезоліті формується сучасна гідросистема, річки та озера дуже повноводні, що призводить до появи плотів, човнів, важливу роль відіграє рибальство. Приручають перших тварин – собак, свиней, дрібний рогатий скот. На планеті в період мезоліту проживало 5 млн. осіб, в цей час виникають племена. Але спостерігається певна культурна деградація в порівнянні з верхнім палеолітом.

Основними пам'ятками є поселення, острівні поселення на палях, використовуються печери, гроти. На Балканському півострові в пізньому мезоліті з'являються великі по площі поселення мисливців. Таким є поселення Липенський Вир, яке називають першим містом Європи.

Основні заняття в мезоліті це полювання, рибальство, збиральництво. У полюванні важлива роль лука і стріл, в рибальстві використовуються остроги, гарпуни, сітка з поплавками та грузилами та загорожі. Знаряддя праці мікролітичні та макролітичні. Мікролітичні знаряддя – пластини та відщепи – вістря з затупленими спинками, косі вістря, пізніше геометричні вкладиші у формі трапеції, сегменти, трикутник, ромби. Мікроліти часто є частинами вкладишевих знарядь. Макролітичні знаряддя – сокири, тесла, кайла.

Всі археологічні культури Європи мезолітичного періоду поділяються на дві зони: північна лісова та південна степова. Північна – балтійська, зона культур, пов'язаних з Польщею, Литвою, Німеччиною, Англією, Данією. Південна – надчорноморська, пов'язана з археологічними культурами середземноморського регіону.

У мезоліті з'являються могильники. Зокрема у надпоріжжі Дніпра виділяється група могильників волосько-василівського типу. Поховальний

обряд – тілопокладення скорчене у позі поклоніння, посипане вохрою. В одному із шарів Василівського могильника виявлені сім поховань прийдешніх людей середземноморського антропологічного типу, які, вірогідно, загинули у військовій сутичці з місцевим населенням.

Щодо розвитку образотворчого мистецтва, то слід зазначити, що в мезоліті на перший план виходить зображення людини в русі, часто схематичне, менше зображень тварин, вони менш реалістичні.

Неоліт

Поняття «неоліт» в науковий обіг в 1865 році ввів англійський археолог і антрополог лорд Джон Леббок Авбери.

Зміна клімату, вологе атлантичне повітря переміщується на північ. На планеті з'являються пустелі. Збіднення рослинного та тваринного світу не дозволяють продовжувати вести збиральницьке та мисливське господарство. Загострюється криза мисливського господарства. Удосконалення знарядь полювання веде до скорочення популяцій промислових тварин. Це змушує шукати альтернативні шляхи харчування. Перехід від привласнюючи форм господарства до відтворюючих носить назву **неолітичної революції**. Вперше цей термін вжив англійський археолог Гордон Чайлд.

Хронологічні рамки неоліту для різних територій відмінні. В цілому це 10 000 – 3000 до н.е. Ранній період неоліту поділяють на без керамічний неоліт та керамічний неоліт.

До відтворюючого господарства вперше перейшло населення сіро-палестинського регіону. Цей регіон був названий Зоною плодючого півмісяця, назву запропонував проф. Чикагського університету Джеймс Генрі Брестед. Близькосхідні ранньоземлеробські культури датуються IX тис. до н.е. Це Єрихон (Палестина), Чатал-Гуюк (Туреччина), Джармо (Ірак), Джейтун (Туркменістан), Анау (Таджикістан).

Єрихон знаходився на північ від Мертвого моря. В долині р. Йордан. Виділені два горизонти – комплекси докерамічного неоліту (на основі мезолітичної натуфійської культури) та керамічного. Серед об'єктів –

кругла башта діаметром 7 м. та висотою 8 м. зі сходцями. Поселення було оточене стіною. Будинки та чотирикутні в плані напівземлянки зі східцями. Підлога поштукатурена та пофарбована в червоний колір. Стіни розписані, а під підлогою знаходились черепи. Знаряддя праці із кременю та обсидіану.

Чатал Гуюк, пам'ятка неоліту Анатолії (Туреччина) – розкопки Джеймса Мелларта. Поселення площею 13 га. Невеликі будівлі із цегли з глиняними меблями, небіжчики поховані під підлогою будівель. Культивували 14 видів рослин. В будинках багатий інвентар, прикраси, косметика, дзеркала із обсидіану, ложки та виделки. Святилища – з розписом, рельєфними фігурами жінок, голів биків, з вбудованими в них черепами. Колони з головами биків, так звані букранії. Образ жіночого божества з леопардами – Кібели або Астарти. Населення Чатал-Гуюка складало від 2000 до 6000 чоловік. Дехто із дослідників визначає пам'ятку як агромісто.

Саме з території Анатолії розпочинається неолітизація Європи. В 6 – 5 тис. до н.е. носії відтворюючого господарства просуваються на Балкани, Прикарпаття – утворюється південна неолітична зона Європи. Північна зона – культури Ертебелле, Нарвська, Волго-окська. Відтворюючі форми – мотичне землеробство, відгонне скотарство. В північних зонах ще існує привласнюючи мисливське господарство, але присутні неолітичні технології обробки каменю, прядіння і ткацтво, виготовлення ліпного посуду.

!!! Щодо поширення неолітичних традицій є дві моделі:

- «стрибова модель» - згідно її носії неолітичних традицій пересувалися невеликими групами на човнах, висаджуючись на віддалених територіях зокрема середземномор'я;
- «хвильова міграція» - перехід до землеробства призвів до демографічного вибуху, при якому щільність населення зростала, тому відбувався відтік зайвого населення у просторі. При цьому землеробське населення поглинало місцевих мешканців, або знищувало.

Первинне землеробство носило екстенсивний характер. В основному це було мотичне землеробство. Більший врожай отримували за допомогою

обробки більших площ для посівів. Сівозміна не практикувалася, тому земля швидко виснажувалася. Це спричиняло перехід людей на інші території і сприяло поширенню традицій відтворюючого господарства. Врожай збирався за допомогою крем'яних серпів, зберігався у спільних сховищах. Відбувається domestикація тварин – бика, свині, дрібного рогатого скота. З відтворюючим господарством пов'язані виникнення епідемій. Цьому сприяли отримання хвороб від домашніх тварин (віспа), або від гризунів - переносчиків інфекцій (чума).

Ознаками неоліту є також і поширення нових технологій. Нові технології обробки каменя – розпилювання, шліфування, свердлення. З'являється глиняний посуд – гостродонний, погано випалений, товстостінний з шамотом (домішками в глиняному тісті). Спосіб ліплення – джгутовий. Орнаментований різними техніками – штампом, відтисками, наколками та ін. З'являються прядіння і ткацтво. Про це свідчать відбитки тканини на кераміці, прясельця і важки до вертикального ткацького верстату.

Пам'ятками європейського неоліту є поселення та могильники. Поселення як правило, невеликі за розмірами, мають 10-12 будинків, іноді видовжених, а могильники ґрунтові. Прикладом може бути Маріупольський могильник Дніпро-донецької археологічної культури, досліджений О.Макаренком в 1930 р. Він являв собою довгу вузьку траншею довжиною 28 м. та шириною до 2 м. В траншеї в кілька прошарків містились 122 поховання. Кістяки випростані на спині, осипані вохрою, з багатим поховальним інвентарем, серед якого сокири, керамічний посуд, кам'яні булави.

Якщо говорити про розвиток релігії у вказаний період, то на перший план виходить культ плодючості, який уособлює жінка. Існує цілий ряд жіночих зображень у всіх неолітичних культурах Європи і Азії. В цей період простежується традиція принесення в жертву людей. Крім того, в неоліті простежуються факти геноцидних дій та канібалізму. Це можна розглянути

на прикладах пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки. На ряді пам'яток – Талхайм (земля Баден-Вютенберг), Аспарн (Австрія), та ін. виявлені ями і рови в які були скинуті трупи вбитих кам'яними сокирами та дубинами людей. А на пам'ятці Харцхейм (Німеччина) на околиці поселення досліджені ями з людськими кістками і черепами, що містили сліди білування. Тобто постраждалих, які належали до лісового населення мисливців і збирачів, просто з'їли.

Питання для самоконтролю

1. Природні умови мезоліту і їх вплив на матеріальну культуру.
2. Матеріальна культура і пам'ятки мезолітичного часу.
3. Сутність неолітичної революції. Найдавніші свідчення переходу до відтворюючого господарства на Близькому Сході.
4. Матеріальна культура та пам'ятки неоліту Європи.
5. Схарактеризуйте неолітичну пам'ятку Ієрихон.
6. Дайте характеристику пам'ятки Маріупольський могильник.
7. Культурно-історичні зони Євразії мезолітичного часу.

Література.

1. Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології НАН України, 2022. 448 с.
2. Гаскевич Д.Л. Матеріали буго-дністровської неолітичної культури долини Дністра в межах України. *Археологія і давня історія України*. 2018. № 3. С.22-38.
3. Залізник Л.Л. Мезоліт лісостепу Центральної України. *Археологія*. 2004. С. 3-16.
4. Манько В.О, Теліженко С.А. Стоянка Бондариха II донецької неолітичної культури. *Археологія і давня історія України*. 2020. №4. С. 207-216

5. Манько В.О. Чхатарашвілі Г.Л. Західна Грузія як транзитна територія на шляху міграцій протонеолітичного населення у східну Європу. *Археологія і давня історія України*. 2020. №4. С. 329-339
6. Мацкевий Л.Г. Печерні стоянки палеоліту та мезоліту у Верхньому Подністров'ї. *Археологія*. 2004. № 1. С. 3-17.
7. Михайлов Б.Д. Сцени «священного шлюбу» в петрогліфах Кам'яної Могили. *Археологія*. 2004. № 2. С.126-137.
8. Телегін Д.Я. Дніпро-Донецька культура. До історії населення епохи неоліту – раннього металу півдня східної Європи. Київ: Наукова думка, 1968. 268 с.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З ТЕМИ

1. Пізній період мезоліту називають:

- а) ашель;
- б) тарденуаз;
- в) перигорій;
- г) солютре;
- д) азіль.

2. В мезоліті поширюється:

- а) індивідуальне полювання;
- б) колективне полювання;
- в) загонне полювання;
- г) всі види полювання;
- д) зимове полювання.

3. Острога та гарпун використовувалися для:

- а) полювання на птахів;
- б) полювання на оленів;
- в) самозахисту;
- г) рибальства;
- д) житло будівництва.

4. Початок мезоліту в Європі пов'язують:

- а) з Білінгенською катастрофою;
- б) з виверженням вулкану Гекла;
- в) з дрейфом континентів;
- г) з великим землетрусом;
- д) ніяк не пов'язаний з природними катаклізмами.

5. В мезоліті при виготовленні вкладишевих знарядь використовували:

- а) мікроліти; б) макроліти; в) еоліти; г) чоппери; д) гостроконечники.

6. Перехід до відтворюючого господарства вперше відбувся:

- а) на Кавказі;
- б) в Сиро-Палестинському регіоні;
- в) в Північній Африці;
- г) в Центральній Європі;
- д) в Австралії.

7) Маріупольський могильник відноситься до:

а) мезоліту; б) енеоліту; в) неоліту; г) фінального палеоліту; д) раннього палеоліту.

8. Первинне землеробство було:

а) мотичним; б) переложним; в) орним; г) підсічним; д) терасним.

9. Поховальний обряд на Маріупольському могильнику:

а) скорчене тілопокладення посипане вохрою;

б) випростане тілопокладення посипане вапном;

в) сидячі кістяки;

г) кремація на стороні;

д) кремація в ямі.

10. Пам'ятку анатолійського неоліту Чатал Гуьок дослідив:

а) Д.Мелларт;

б) Г.Чайлд;

в) Д.Брестед;

г) Д.Пенделбері;

д) В.Хвойка.

ЕПОХА ПАЛЕОМЕТАЛІВ

ТЕМА 4

ЕНЕОЛІТ

Основні поняття і категорії: міграційні процеси періоду енеоліту. Перші метали та їх обробка. Трипільська культура. Історія виявлення та дослідження культури. Періодизація культури. Топографія, планування та архітектура поселень трипільської культури. Поселення – гіганти. Трипільська кераміка: тарна, кухонна, столова, ритуальна, глиняна пластика антропоморфна та зооморфна. Господарство. Духовна культура. Степовий енеоліт. Праїндоевропейці. Курганний обряд поховання. Ямна культура. Поява колеса. Мегаліти. Антропоморфні стели. Керносівський ідол. Культура кулястих амфор. Поховання у кам'яних скринях.

Поняття «мідний вік» ввів в науковий обіг угорський археолог Ференц Пульський. Він запропонував так називати період між неолітом та бронзовим віком. Слід зазначити, що для деяких територій Земної кулі енеоліт, ні бронзовий вік не характерні, наприклад для Екваторіальної та Південної Африки, Південно-Східної та Північно-Східної Азії, Австралії. Також поява технологій обробки міді не є одночасною на різних територіях. Тому періодизація та хронологія енеоліту буде різною. Так для деяких

регіонів виділяють ранній мідний вік 6500 – 5000 р. до н.е., а в цілому енеоліт датують V – III тис. до н.е.

Енеоліт Європи датується IV – III тис. до н.е. Значна частина населення переходить до відтворюючих форм господарства – землеробства та тваринництва. Переважає орне землеробство, яке має екстенсивний характер, тобто більший врожай отримують завдяки збільшення посівних площ. В лісовій зоні поширене підсічно-вогневе землеробство, в гірських районах – терасне, на Близькому Сході та в Єгипті – іригаційне. Тваринництво поділяється на відгонне (дрібна рогата худоба) та присадибне (велика рогата худоба, свині). В степах Східної Європи відбувається приручення коня.

В енеоліті відбувається перший суспільний поділ праці – поділ на землеробство та тваринництво. Землероби ведуть відносно осілий спосіб життя, а так звані пастушеські племена постійно пересуваються за своїми стадами. Саме так на території Європи з'являються перші індоєвропейські племена, що знищують та витісняють або асимілюють корінне землеробське населення «старої Європи». Саме вони вводять в обіг колесо та привчають коня для верхової їзди, а також з їх приходом в степах та лісостепу з'являються кургани – поховальні споруди.

Перші метали, з якими познайомилось людство були мідь та золото. Вони зустрічаються в природі у вигляді самородків. На початку техніка обробки металів заключалась у розплющенні силою ударів (холодне кування) або від'єднання фрагментів, які а подальшому згинались. Далі з'являються техніки гарячого кування, зварювання, лиття. В енеоліті ще не існувало шахт по добутку міді. Тому і центрів, звідки вона поступала було декілька – Балкани, Закавказзя, пізніше Карпатський регіон. Мідь виплавлялася із окислених руд – малахіта, азурита, куприта. Складається перша металургійна провінція - Балкано-Карпатська. **Металургійна провінція** це господарсько-виробнича зона, утворена навколо родовищ мідної руди, об'єднана однаковими традиціями розвитку металургії. Основні ознаки виробництва в рамках металургійної провінції:

- однаковий набір і типи металевих виробів;
- однакові технологічні прийоми металообробки;
- однаковий хімічний склад металу що використовується.

Можна виділити кола металургійної провінції. Перше коло утворене навколо родовища міді – там буде формуватися гірничодобувна справа, металургія міді, ливарницька справа, а також будуть в більшій мірі використовуватись предмети із металу. В другому колі буде відсутня гірнична справа, воно більш віддалене від родовища. Туди може доставлятися або не виплавлена руда, або металеві болванки. Тому у другому колі ми спостерігаємо металургію і ливарництво, використання металевих предметів зменшується. В третьому колі може функціонувати лише ливарництво, оскільки через віддаленість туди можуть потрапляти лише металеві болванки, а металевими предметами буде користуватися лише племінна еліта. У четвертому колі, на територіях що значно віддалені від родовища міді, відсутні всі види металевого виробництва, там зустрічаються одиничні металеві вироби, які потрапили туди випадково і належать представникам еліти. Існування металургійних провінцій в часі складає від 500 до 1500 років.

До археологічних культур раннього енеоліту (VII – V тис. до н.е.) відносять ті, в яких простежується обробка міді. Серед них культура Чатал Гуюк, Мергарх, Хассунська, Самаррська культури. Можна виділити спільні ознаки цих культур:

- наявність відтворюючого господарства;
- розташування пам'яток в долинах великих річок;
- будівництво ірригаційних систем;
- наявність спільних зерносховищ;
- житлобудування із сирцевої (необпаленої) цегли;
- одиничні мідні вироби, та сліди примітивної металообробки;
- багато орнаментована кераміка;

- наявність жіночих статуєток.

В IV тис. до н.е. відбувається явище, яке умовно називають «металургійною революцією». Виявлені в Балкано-Карпатському регіоні поклади міді призводять до складання найдавнішої в Європі металургійної провінції – Балкано-Карпатської. Провінція охопила північ Балканського півострова, середнє Подунав'я, Карпатський регіон, південь Східної Європи – до середньої Волги. На території провінції виготовляли близько 40 типів виробів. Переважно це важкі ударні знаряддя (сокири-тесла, сокири-молоти, клиноподібні тесла), колючі знаряддя (шила, гачки), прикраси (булавки, браслети, намистини, скроневі кільця, підвіски). Поширені технології – гаряча ковка, ковальське зварювання, ливарництво.

В кордонах металургійної провінції виділяють західний і східний ареали. В західний входять культури Вінча, Льендел, Гумельниця, Варна, Тисаполгар, Кукутені-Трипілля. Предками носії вказаних культур були анатолійські землероби. Високий рівень розвитку культур характеризується вірогідним розвитком писемності в культурі Вінча, наглядним прикладом виділення племінних еліт слугує могильник Варна. Культури мальованої кераміки характеризуються:

- підйомом металургії міді;
- становленням спеціалізованого металообробного ремесла;
- розвитком землеробства і тваринництва;
- розвитком керамічного виробництва;
- товарного обміну з іншими територіями;
- початком соціального і майнового розшарування.

Східний ареал включав степ і лісостеп Північного Причорномор'я, Приазов'я, Середнього Поволжжя. Він представлений середньостогівською та хвалинською культурами. Носії вказаних культур займалися тваринництвом. Обробка металів в цьому регіоні на примітивному рівні, а

мідні вироби, які походять з пам'яток вказаних культур потрапили туди випадково. В основному це прикраси.

Культура Кукутені-Трипілля

На території України розташовані пам'ятки археологічної культури кола культур мальованої кераміки Кукутені-Трипілля. Носії культури прийшли на територію центральної та східної Європи з Балкан. Пам'ятки культури розташовані на території Румунії, Молдови, України. В Україні трипільські пам'ятки розташовані на правобережжі Дніпра, найпівнічніші – на Волині. Період існування культури – V – III тис. до н.е. Існує періодизація культури, запропонована Тетяною Пассек, за якою весь час існування культури поділяють на ранній період А, середній – період В, та пізній – період С.

Поселення в ранній період невеликі за розміром, складались з напівземляночних будівель. На середньому етапі – виникають великі за розміром поселення – селища-гіганти. Будівлі часто двохярусні. На пізньому етапі – знову невеликі поселення з напівземлянками, відомі навіть поселення в печерах.

Важливим було керамічне виробництво. Умовно можна виділити 5 типів керамічних виробів:

- Тарна кераміка – велика за розмірами, товстостінна, для збереження зерна;
- Кухонна кераміка – товстостінний посуд для приготування їжі. Без зайвого декору, біконічної форми з прямими вінцями.;
- Столова кераміка – різних форм, тонкостінна, декорована. Переважають конічні миски, біконічні гошки, покритишки;
- Культова кераміка – посудини, які вірогідно використовувались під час релігійних обрядів – зокрема поїння землі, відкликання дощу, тощо. Наприклад – біноклеподібні посудини;
- Глиняна пластика – антропоморфна, зооморфна, моделі будівель.

На ранньому етапі трипільля кераміка орнаментувалась прорізними орнаментами, на середньому – розписна кераміка монохромна та поліхромна, на пізньому – розписна кераміка стає примітивнішою. З'являється у якості декору відтиск мотузки.

Про важливість керамічного виробництва свідчать цілі гончарні комплекси – Лука Врублівецька, Жванець та ін.. печі були однокамерні та двокамерні, в останніх можна було досягнути температури обжигу – до 1000 градусів.

Вироби з міді також вироблялись у техніці складного лиття. Серед них – хрестоподібні сокири-тесла, долота, кинджали. Виявлені два центри обробки міді – усатівський, який працював з використанням балканської міді, та Софіївський – з використанням карпатської міді. Серед виробничих об'єктів трипільля відомі шахти по видобутку кременя на Дністрі та Східній Волині.

Поховання відомі лише на пізньому етапі існування культури – тіло покладення скорчені на боці (Вихватинці, Маяки, Усатове), та тіло спалення – (Софіївка).

Однією із версій загибелі трипільля є екологічна криза першої половини III тис. до н.е. у зв'язку зі зміною клімату та виснаженням придатних до землеробства земель. Часто населення пізнього трипільля переходить до тваринництва. У результаті деградації культура розпадається на локальні групи – софіївську, усатівську, бринзенську, городську.

Праїндоевропейці

В енеоліті на думку ряду дослідників формується праїндоевропейська спільнота. Ряд теорій походження індоєвропейців прив'язують їх до степової та лісостепової зон Європи. Однак це питання ще досі є відкритим. Зокрема з праїндоевропейцями пов'язують носіїв середньостогівської культури (5300 – 3750 рр. до н.е.), так як в культурі можна простежити риси, притаманні праїндоевропейцям:

- патріархат;
- культ вождя, наявність символів влади – скіпетрів і булав;
- поява колеса і колісного транспорту;
- одомашнення коня;
- трансформація культу плодючості від жіночого божества до чоловічого.

На початку III тис. до н.е. в європейських степах з'являються перші племена праїндоевропейців – носіїв ямної культури. Археологічну культуру виявив на початку XX ст. археолог В. Городцов. Ямники зайняли велику територію, яку поділяють на 10 локальних варіантів культури. Серед пам'яток перше місце займають кургани – поховальні споруди. Пізніше з'являються поселення, а до середини бронзового віку ямники повністю переходять до осілости. Одним із виявлених є поселення Михайлівка (розкопки О.Лагодовської), де виявлені наземні житла із кам'яними основами для стін та глинобітною долівкою.

Поховальні пам'ятки ямної культури – поховання відбувались у ямах під курганними насипами. Небіжчика укладали на циновку у позі поклоніння, сильно скурченому. Посипали вохрою яскраво червоного кольору. Часто зустрічаються парні поховання – жінок з немовлятами. Із поховального інвентарю слід визначити статусні речі – булави та сокири-молоти із каменю.

Як елемент поховальної обрядовості визначають перекриття ями частинами возів. На кургані встановлювались кам'яні стели. Самим відомим є Керносівський ідол – людиноподібна кам'яна стела. Взагалі відомо більш як 1000 пам'яток ямної культури, датується вона 27 -19 ст. до н.е.

Ще одна культура вказаного періоду являє собою симбіоз прийшлих індоевропейських племен з місцевим населенням. Це культура кулястих амфор. Ореол розташування її пам'яток – Східна Німеччина, Польща західні регіони України. Культура вивчається в основному по

похованнях. Відомо 116 місцезнаходжень Культури кулястих амфор, із яких 7 – поселення. Основна форма господарювання – відгонне скотарство.

Поховальні пам'ятки являють собою дольмени і поховання в скринях, складених із кам'яних блоків. В основному зі скорченими тілопокладеннями. На поселеннях – житла неправильно овальної форми, напівземляночні, стіни обмазані глиною, в житлах – вогнища.

Матеріальну культуру представляють різноманітні горщики кулястої форми, іноді прикопчені. Орнаментовані лускоподібним орнаментом, з 4, 6, 8 невеликими ручками. В які просували мотузку для носіння. Багато виробів із кременю, зокрема різноманітні долота, ретушовані та шліфовані.

Питання для самоконтролю

1. Загальна характеристика енеоліту. Перші технології обробки міді.
2. Поняття металургійної провінції.
3. Культури Балкано-Капатської металургійної провінції.
4. Археологічні культури праіндоевропейців.
5. Трипільська кераміка.
6. Антропоморфна пластика археологічних культур раннього енеоліту.
7. Етци – муміфікована людина енеолітичного часу.

Література.

1. Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології НАН України, 2022. 448 с.
2. Бурдо Н.Б. Прясла з пізньотрипільського поселення Троянів. *Археологія і давня історія України*. 2020. №1. С.5-12
3. Бурдо Н.Б. Інтер'єр в архітектурі культурного комплексу Трипілья-Кукутень (проблема вивчення, інтерпретації та реконструкції). *Археологія і давня історія України*. 2020, № 4. С.172-181.

4. Відейко М. Південно-Східна та Центральна Європа у V – IV тис. до н.е. Київ-Умань. 2015. 241 с.
5. Відейко М. Зброя і військова справа у давніх хліборобів Європи у VI – IV тис. до н.е. Київ: Вид. Олег Філюк, 2019. 135 с.
6. Енциклопедія Трипільської цивілізації. В 2-х томах. Київ, 2004.
7. Залізник Л.Л. Трипілля очима науковців і політиків. *Археологія*. 2004. № 3. С.95-104.
8. Іванова С.В. Найдавніші кургани як знакова система. *Археологія*. 2021. № 1. С. 17-28
9. Клочко В.І., Казименко А.В., Гошко Т.Ю. Клочко Д.Д. Епоха раннього металу в Україні (історія металургії та генезис культур). Київ, 2020. 324 с.
10. Клочко В.І. Металеві сокири раннього етапу ямної культури України. *Археологія і давня історія України*. 2019. № 2. С. 67-75.
11. Овчинников Е.В. Трипільська культура канівського Подніпров'я (етапи В II – С I). Київ: Вид. Олег Філюк, 2014. 406 с.
12. Отрощенко В. Троя в дискурсі української археології. *Археологія*. 2018. № 4. С.5-9
13. Отрощенко В. У пошуках прабатьківщини індо-іранських племен. *Міждисциплінарні дослідження складних систем*. 2015. № 5. С.51-61.
15. Пассек Т. Трипільська культура. *Українська культура*. 2005. № 1-2. С.29-30.
16. Пічкур Є.В. Складові кременевої індустрії Кукутень-Трипільської спільноти: видобуток і поширення кременю. *Археологія і давня історія України*. 2019, № 3. С.37-48.
17. Тощев Г. Бронзова доба Північно-Західного Причорномор'я: хронологія культур та контактів. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія Музеєзнавство і пам'яткознавство*. Вип. 2. Київ. 2018. С.108-126.

18. Чорновол Д.К. Варіанти житлових будівель трипільської культури за елементами інтер'єру другого поверху. *Археологія і давня історія України*. 2021, № 2. С.188-197.
19. Желага, Д. І. Розписний посуд з поселення Ожеве-Острів та його фактор в розумінні культурних змін серед населення Кукутень-Трипільського культурного комплексу етапу ВІ. *Археологія і давня історія України*. 2023. № 1. С. 41—58
20. Ягодинська, М. О., Ільчишин, В. В., Сохацький, М. П. Нові дослідження поховань культури кулястих амфор на Тернопільщині. *Археологія і давня історія України*. 2023. № 1. С.101—115
21. Черновол, Д. К. До питання великих споруд трипільської культури. *Археологія і давня історія України*. 2023. № 1. С. 222—232.
22. Тарасенко, І. Г. Історія вивчення степового енеоліту Півдня України (за матеріалами новобудовних експедицій 1950—1990 рр.). *Археологія і давня історія України*. 2023. № 1. С. 233—245

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З ТЕМИ

1. Перші мідні вироби з'являються:

- а) на Близькому Сході VII тис. до н.е.;
- б) на Кавказі VI тис. р. до н.е.;
- в) на Балканах V тис. р. до н.е.;
- г) в Китаї IV тис. р. до н.е.;
- д) в Австралії в IV тис. р. до н.е.;

2. Епоха палеометалів це:

- а) дометалевий період;
- б) період раннього залізного віку до винайдення сиродутного способу плавлення заліза;
- в) період появи перших сплавів золота і срібла;
- г) період, коли людина використовує мідь та бронзу;
- д) сучасний період розвитку металургії.

3. Основа господарства праіндоєвропейських племен:

- а) тваринництво; б) рибальство; в) збиральництво; г) збирання мушель; д) полювання на птахів.

4. Найпершою технікою обробки міді було:

- а) плавлення ;
- б) холодне кування;
- в) запікання;
- г) зварювання;
- д) агломерація.

5. Першими будівельниками курганів були племена:

- а) трипільської культури;
- б) культури кулястих амфор;

- в) ямної культури;
- г) середньостогівської культури;
- д) фатьянівської культури.

6. В поховальній обрядовості використовується природний барвник:

- а) вапно; б) вугілля; в) вохра; г) кобальт; д) індіго.

7. Колісний транспорт як частина поховального ритуалу вперше зустрічається:

- а) в ямній культурі;
- б) в трипільській культурі;
- в) в середньодніпровській культурі;
- г) в катакомбній культурі;
- д) в мустьєрській культурі.

8. Пам'ятки трипільської культури на Волині з'являються:

- а) на середньому етапі існування культури;
- б) на пізньому етапі існування культури;
- в) не з'являються взагалі;
- г) протягом всього періоду існування культури;
- д) на ранньому етапі існування культури.

9. Антропоморфні статуетки зустрічаються на пам'ятках:

- а) Кукрецької культури; б) Трипільської культури; в) Середньодніпровської культури;
- г) Ямної культури; д) середньостогівської культури.

10. Металургійна провінція це:

- а) господарчо-виробнича зона навколо родовищ мідної руди;
- б) віддалена територія у складі археологічної культури;
- в) місце де плавлять мідь;
- г) території де не плавлять мідь;
- д) території де переважає обробка каменю.

ТЕМА 5.

БРОНЗОВИЙ ВІК

Основні поняття і терміни: Техніки бронзового виробництва. Скарби ливарників. Рудні та ливарницькі майстерні. Культури шнурової кераміки-бойових сокир. Проблема прабатьківщини слов'яно-балто-германців. Ямна культурно-історична спільнота. Племена давніх аріїв в східній Європі. Катакомбна культура. Колісниця. Східноіранські племена Євразії. Зрубна культура. Тщинецько - комарівська культура. Археологічні культури карпатського регіону. Бронзовий колапс. Землеробські цивілізації бронзового віку – Маргіанська, Індська, Крито-мікенська.

Другий етап епохи **палеометалів**. Основною його ознакою є виготовлення і поширення металевих предметів із першого в історії людства штучного сплаву – бронзи. Початок бронзового віку також пов'язують

розпадом БКМП, зникнення ряду культур мальованої кераміки. Це більшість дослідників пояснюють з навалою праїндоевропейських племен.

Період характеризується наступними явищами:

- подальше поширення відтворюючого господарства;
- розвиток ремесла, що призводить до другого суспільного поділу праці – виділенню груп ремісників, перехід до кланової організації ремесла;
- виникає регулярна торгівля, переміщення сировини і товарів на великі відстані;
- явище «Євразійського степового мосту»(Дж. Ентоні) - шляхи міграцій та торговельні шляхи, які пов'язують схід і захід, сприяють поширенню виробничих технологій, переміщенню різних груп населення, зокрема нової хвилі індоевропейців;
- поява перших міст як осередків цивілізації та державотворення;
- утворюються перші цивілізації в долинах річок (Урук, Єгипет, Елам, Хараппа, Шань-Інь (4-3 тис. до н.е)), та пов'язані з виходом до моря (Егейська, Ебла та ін.) – 3 – 2 тис до н.е.;
- розвиток військової справи, удосконалення зброї (бронзові кинджали і мечі), зміна тактики бою, зокрема використання колісниць;
- встановлення остаточного патріархату.

На території Євразії дослідники виділяють певні зони – домени:

- південний домен осілих землеробських культур;
- північний домен мобільних скотарських культур.

Територію євразійських степів займають пастушеські племена, вони войовничі як роти інших народів так і у власному середовищі. Зокрема сутички за перерозподіл худоби. Так виникають перші правові норми щодо володіння худобою – звичай баранти.

В цих суспільствах складається культ вождя – живого або мертвого. Складається патріархальна культура номадів (кочовників). Зникають жіночі зображення, з'являються чоловічі, при чому з підкресленими портретними

рисами, вірогідно вождів. Розповсюджуються колісний транспорт і культ коня. Відбувається розпад індоєвропейської спільноти, зокрема виділяються індоіранська гілка (іраномовні племена та індоарії), культури шнурової кераміки (протослов'ян, протобалти, протогерманці).

В південних регіонах – культури зі складною соціальною структурою, відтворюючим господарством, складаються так звані міські цивілізації, виникають держави. З'являється писемність, складаються перші епоси («Гільгамеш»), складні уявлення про потойбічне життя (царські некрополі).

Деякі археологічні культури розпочали своє існування в пізньому енеоліті (ямна, культура кулястих амфор, баденська...) та продовжили в ранньому бронзовому віці. Бронзовий вік поділяють на три етапи:

- ранній – 35 – 33 ст. до н.е. – 27 ст. до н.е.;
- середній – 26 – 19 ст. до н.е.;
- пізній – 18 – 10 ст. до н.е.

Ранній бронзовий вік. Складається нова Циркумпонтійська металургійна провінція, яка включає в себе територію від Кавказу, Анатолії до Британських островів. В цей час сприятливі природні умови – вологий і теплий клімат, що сприяє землеробству. Виявляються нові родовища міді та з'являються перші вироби із бронзи (4 тис. до н.е. Майкопська культура на Кавказі). З'являються гірничо-металургійні центри. Нові техніки ливарництва, зокрема лиття по восковій моделі. На півдні складаються бронзові культури Єгипту, Аравії, Іраку, Афганістану.

Середня бронза. Поширення територій де відбувається металообробка, збільшується асортимент та кількість виробів. Удосконалюється їх обробка з використанням кування, лиття, карбування, гравіювання. Поява традиції прикрашати одяг металевими нашивками, металевими застілками – фібулами. На зміну миш'яковим бронзам приходить олов'яна бронза. Поширення використання бронзових знарядь на північ – до лісотундри та Далекого Сходу. Розвиток торгівлі та найвищий рівень

розвитку давніх цивілізацій. Збільшується кількість населення на планеті – демографічний вибух.

Пізня бронза. Різкий занепад – «бронзовий колапс», занепад культур Близького сходу та Середземномор'я:

- зміни в культурному устрої, втрата багатьох традицій, зокрема писемності;
- руйнування держав і міст – (період «темних віків» - взагалі не маємо ніяких свідчень про приблизно 400 років в історії Європи та Середземномор'я (1206-1150 рр до н.е. руйнується Егейська цивілізація, Хеттське царство, втрата домінування Єгипту);
- міста руйнуються або занепадають (Угарит, Мікени, Хатусса, Мохенджо-Даро), відбувається «повернення до нульового рівня», тобто до початкового рівня розвитку цивілізації.

Причини занепаду (за однією з версій) – тектонічна активність, зокрема виверження вулканів на о. Тіра вулкан Санторін (1380 р. до н.е.) та вулкан Гекла в Ісландії(1159 р. до н.е.). Виверження Санторіна визвало велике цунамі, до 100 м. яке знищило цивілізацію Криту та стало основою легенди про Атлантиду. Виверження Гекли призвело до викиду в атмосферу 7,3 км.куб. вулканічного попелу, це сприяло пониженню температури в північній півкулі та негативним змінам клімату.

Зміни клімату, зокрема посухи та деградація ґрунтів, призвела до міграцій великої кількості людей на більш сприятливі території, часто населені, що спричиняє сутички між племенами. Прикладом може слугувати місцевість на півночі Німеччини в долині р. Толлензе, де приблизно в 1300 - 1200 рр. до н.е. відбулась битва за участі кількох тисяч воїнів. Також відбуваються набіги з метою грабунків. Зокрема відомі із давніх текстів набіги «народів моря»(шардана, пелесет, тейкор) – збірна назва північних народів, що нападали на середземноморські узбережжя. Серед них, на думку дослідників, представники Сабатинівської культури. Про зростання агресії

свідчать поховання з кістяками і черепами зі слідами ушкоджень. Також зростає кількість озброєння.

Відбувається розпад Циркумпонтійської металургійної провінції, з являються нові металургійні системи – кавказька, євразійська, центральноазійська.

В результаті відбувається зміна археологічних культур по всій Європі – перехід до раннього залізного віку.

Циркумпонтійська металургійна провінція.

Існувала протягом ранньої та середньої бронзи. Її територія включала колишні області Балкано-карпатської металургійної провінції, які утворили її північно-західну периферію, але переважна територія включає Південь Європи до Приуралля, Кавказ, Месопотамію, Іран, Анатолію, Егеїду, Левант.

Провінція включала осередки металургії – Троя-I, Майкопська культура, Куро-аракська культура. Осередки металообробки – усатівська, софіївська, ямна, культура Езро та ін. Задіяні кілька родовищ міді в Карпатах, на Донбасі, на Кавказі та ін. Окрім добування мідної руди відбувається добування каситериту – олова, зокрема на Алтаї.

Спостерігається багато спільних рис в технології металургії бронзи та асортименті виробів. Поширені втульчасті сокири, дволезі ножі та кинджали з черенками, чотиригранні чи округлі долота, шила, пласкі тесла.

В період пізньої бронзи відбувається розпад ЦПМП. Утворюється ряд дрібніших провінцій. Однією з найбільших була Євразійська металургійна провінція, яка існувала з 18-16 до 10-9 ст до н.е. та займала територію від лівобережної України до середньої течії Єнісею та Алтаю.

Металургія бронзи.

Бронза являє собою сплав міді з хімічними домішками – миш'яком, оловом, кремнієм, берилієм, сурмою, свинцем. При цьому частка міді в сплаві від 90 до 95%, інше – один із вказаних домішок +0,5% фосфору. Температура плавлення – 930-1140 градусів за Цельсієм.

Перші бронзи плавили з використанням миш'яку. 1% миш'яку надає міді властивостей текучості та еластичності. Процес був достатньо небезпечним, миш'як утворює отруйні пари, які негативно впливали на металурга. Але миш'яковисті бронзи за якістю кращі ніж наприклад олов'яні, але виробили з них практично одноразові, так як при переплавці миш'як випаровувався і новий виріб був хрупким.

Пізніше починають виготовляти олов'яні бронзи. Олово дозволяло знизити температуру плавлення та неодноразово переплавляти бронзовий лом з метою виготовлення нових предметів.

В своїй роботі металург використовував невеликі плавильні печі з використанням деревного вугілля. в результаті утворювалася бронзова болванка. Далі отриманий метал плавився в керамічних тиглях і ллячками (глиняними ложечками) заливався в форми. Використовувались технології лиття – по восковій моделі та по матриці. В першому випадку із воску ліпився предмет з усіма деталями, а потім обмащували вогкою глиною, залишаючи два отвори. В один заливали гарячий сплав, в другий виливався розплавлений воск. Після охолодження глина розбивалася, річ доставалася. Недолік – кожен раз треба було по новому ліпити предмет. Другий спосіб – спочатку робилась матриця – із двох частин, що щільно поєднувались. В отвір заливався розплавлений метал. Після охолодження матриця розкривалася, виріб доставали. Використовувати матрицю можна достатньо довго. Іноді по виробам можна визначити що вони зроблені з використанням однієї матриці. Далі відбувалась додаткова обробка – зварювання, кування, карбування, гравіювання.

Археологічні культури шнурової кераміки.

Археологічні культури ранньої - середньої бронзи. 2900 – 2300 рр. до н.е. поняття включає 25 арх. культур, які займають територію від Рейну до Волги (з заходу на схід), та від Скандинавії до Альп, Карпат, Дніпра. Ці археологічні культури пов'язують з розповсюдженням індоєвропейських мов, зокрема з германо-балто-слов'янською та кельтською гілками.

Пам'ятки вперше виявлені в 1880 році Фрідріхом Клопфлейном. Його учень Альфред Гетце продовжив дослідження. Він звернув увагу на керамічні вироби з цих пам'яток, зокрема на те, що розташування ручок на посудинах хрестоподібне. Вони розташовувались на рівній відстані на кінцях уявного хреста – солярного символу. Назву культури отримали за наступними ознаками:

- великій кількості шліфованих свердлених сокир-молотів (назва поширена в Західній Європі);
- орнаментациі кераміки – паралельні лінії та фестони, утворені відтиском мотузки(назва поширена в Східній Європі).

Археологічні культури об'єднали в кілька груп:

- амфорні культури – в них посудини, що формою нагадують амфору складають переважну кількість серед посуду, поширені фасетовані сокири, поховання здійснювались під курганными насипами;
- кубкові – переважають кубки, сокири гладкі, шліфовані, поховання під курганными насипами;
- культури човникових сокир - сокири мають вигнуту форму ніби нагадують по формі човен, дуже рідкі амфороподібні посудини, кубки – бомбоподібної форми, поховання – ґрунтові.

Катакомбна культурно-історична спільнота(XXVII – XX ст. до н.е.)

Пам'ятки розташовані в понто-каспійських степах – від пониззя Дністра до нижнього Поволжжя та Передкавказзя, від степового Криму до середнього Дону. Археологічна культура була виділена В.Городцовим.

Катакомбників розглядають як предків індоаріїв, носіїв протосанскриту (так званий дорігведичний період- до завоювання Індостану).

Культура представлена в основному похованнями. Поселень мало, на них бідний культурний шар. Основна форма господарювання – відгонне скотарство, а мотичне землеробство – підсобна форма господарювання. в

степовій зоні розводили більше дрібної рогатої худоби, а на правобережжі Дніпра – велику рогату худобу і коней. Мали колісний транспорт – вози, гарби та колісниці (одна із знахідок гарної збереженості – колісниця із Тягунової могили с. Марівка Запорізької обл.). Поховання в катакомбах, вхід в які щільно перекривався каменем, кладкою, деревяною заслонкою, підпертою ззовні. На початку поховання камера обкурювалась, а курильниці або жаровні лишали в самій камері або поза нею. небіжчика клали на цинковку або поховальне ложе в основному на спину з підібганими ногами (поза вершника). В могилах є поховальний інвентар – кераміка, кам'яні сокири-молоти, бронзові вироби, булави прикраси із бронзи, срібла, бурштину. Дослідники виділяють окремі групи поховань – воїнські. Серед них поховання воїнської еліти, рядових воїнів та майстрів-зброярів. Відомі також поховання майстрів-ливарників де серед поховального інвентаря – сопла, лячки, ливарницькі форми, шліфувальні бруски. Також присутні парні поховання – чоловіків з жінками (1/5 всіх поховань). В похованнях інгульської групи пам'яток спостерігається штучна деформація черепів, а також глиняні розфарбовані маски, глиняна реставрація частин обличчя. З території катакомбної культури походить велика кількість бронзових виробів. Існує катакомбний центр металообробки – донецький та мانیчський. На високому рівні обробка каменя – шліфовані свердлені сокири із чорного каменя з різними декоративними елементами та булави, крем'яні наконечники стріл. Потужне керамічне виробництво – ліпна кераміка різних типів:

- безгорлі посудини (корчаги – біконічні та репоподібні, чаші звичайні та чаші на чотирьох ніжках -курильниці);
- амфори (плоскодонні, округло донні, гостродонні);
- кубки та кубоподібні посудини;
- горщики.

Техніка орнаментациі – шнурова, врізна, рельєфна. Серед елементів орнаменту – концентричні кола, шеврони, відтиски шнура.

На території Північного Причорномор'я були поширені споріднені з катакомбною культурою – к-ра Багатоваликової кераміки, Бабинська культура.

Зрубна культурно-історична спільнота.

Зрубна археологічна культура була виділена В. Городцовим на початку ХХ ст. в степовій зоні сучасної України. Він назвав культуру за ознакою облаштування поховальної камери – в ямі розміщався зруб із дерев'яних колод. В подальшому пам'ятки були досліджені на значній території степової та лісостепової зон Східної Європи, Середньої Азії, Румунії, Прибалхаштя (Казахстан). Датується 17-12 ст. до н.е. Відомо більше 500 пам'яток культури. Виділяють локальні варіанти ЗКІС:

- зрубний 17-12 ст. до н.е. Лівобережна Україна;
- покровський 17 -15 ст. до н.е. Лівобережна Україна – до Уралу;
- бережновсько-майовський 17-12 ст. до н.е. від р. Інгулець до Волги.
- белозерський 12-9 ст. до н.е. Південна Україна, Молдова, Крим, Кубань;
- сабатинівський 15-12 ст. до н.е. Правобережна Україна, Молдова (більшість дослідників виділяють сабатинівську культуру в окрему і пов'язують з прафракійцями);

Для зрубноі культури характерно наявність скарбів бронзових виробів. Тільки в Причорномор'ї їх виявлено 20. Вони склались із бронзових виробів та злитків. Так у скарбі біля с. Рибаківка Миколаївської обл. було 50 бронзових сокир-кельтів. Найбільший за вагою скарб знайдено в Херсонській обл. – 24 кг. Він складався із бронзових виробів і злитків. Найбільш відомим є Бородинський скарб, знайдений в 1912 році під Одесою. Він містив 17

предметів – серед них вістря списа срібне з позолотою, позолочений кинджал, фібули та ін.

Для зрубної культури притаманний високий рівень розвитку металообробки з використанням олова. Серед виробів короткі мечі, два типи кинджалів, три типи кельтів, наконечники списів і дротиків, долота, ножі (зокрема ножі з перехватом, характерні лише для зрубної к-ри), бляшки, підвіски (хрестоподібні, антропоморфні). З'являється металевий посуд – клепані казани.

Поширені керамічні вироби, переважають горщики банкоподібної форми, орнаментовані відтиском шнура. Також на поверхні посуду часті зображення свастики як солярного знаку, а також знаки, які розглядають як піктографічне письмо.

Культура представлена поселеннями, з наземними каркасними житлами, землянками та напівземлянками. Основою господарства було землеробство та присадибне тваринництво. Виділяють окремі поселення металургів-ливарників. Зокрема до таких поселень відносять Сабатинівку (Кіровоградська обл.), Волоське (біля м. Дніпро).

Поховання під курганними насипами, в степовій зоні в поховальній камері зруб, кістяк у зігнутому вигляді з руками, складеними перед обличчям. Поховальний інвентар представлений керамічним посудом, металевими та кам'яними виробами.

Щодо походження зрубної культури існують такі версії:

- культура автохтонна, склалась в результаті розвитку місцевих культур середньої бронзи з незначною домішкою прийшлого населення;
- культура сформувалась в Поволжжі і звідти мігрувала на Дон та на територію сучасної України.

Однак саме з появою зрубної культури в степовій та лісостеповій частині Євразії з являються іранські гідроніми (назви річок, озер, ручаїв).

Тщинецько-комарівська культура.

Культура датується 15 – 8 ст. до н.е. Пам'ятки розташовані в Польщі, Північній Україні, Білорусі, Росії. Тщинецькою культуру називають в Польщі, в Україні – Комарівська, в Білорусі – Сосницька. Іноді вживають поняття «Тщинецьке культурне коло» - група споріднених археологічних культур пізньої бронзи, поширених у лісовій та лісостеповій зонах Східної Європи.

Серед пам'яток переважають поселення. Вони розташовані на підвищеннях на берегах річок. Житла представлені землянками та наземними житлами стовпової конструкції. іноді в будівлях зафіксована вимощена глиною підлога. Виявлені будівлі, які визначаються як культові. Таку пам'ятку біля с. Пустинне на Чернігівщині дослідила С.Березанська. Поселення складалося з 19 напівземлянок з амбрами та двох наземних будівель – святилищ. Будівлі округлої форми, так звані ротонди. В приміщенні чотири ями та довгий ровик, заповнений 120 зернотерками, посуд з відбитками зерна, кам'яний серп.

Могильники курганні та ґрунтові. Поховання в ямах, кістяки скурчені на боку або випростані на спині. Орієнтація поховань - головою на захід або південний захід. Зустрічаються поховання з кремацією на давньому горизонті, в ямі, або в поховальній урні. Могильники часто розташовані на підвищеннях. Кургани огорожені кам'яними кромлехами або засипані камінням (могильник Гусикова гора біля Сатанова). Одним із найбільших є Комаровський могильник – 65 курганів. Серед супровідного інвентарю посуд, знаряддя праці кам'яні та бронзові, в жіночих похованнях набори прикрас, серед яких і золоті.

Одним із перших досліджених могильників був Войцеховський, вперше досліджений С.Гамченком та О.Лагодовською. Зараз дослідження проводить С. Лисенко.

Серед бронзових виробів ТКК – кинджали, шила, булавки, спіральні браслети і кільця з закрученими щитками. Багато виробів із каменя – сокири, наконечники стріл, серпи.

Кераміка поділяється на кухонну та столову. Кухонна більш груба, представлена горщиками тюльпаноподібної форми. Столова більш тонкостінна, залощена та багато орнаментована – миски, вази, черпаки, кубки. Також відомі ситоподібні посудини, «жаровні». Зустрічаються також вірогідно культові вироби які умовно називають «рогаті прясельця». Це вироби із глини, які зовнішньо нагадують важки до веретена, але набагато більші – від циліндричного або конічного тулова з отвором відходять ріжки (від 4 до 7) між ними нанесені знаки, які Чмихов визначає як умовні позначення сузір'їв. На його думку це пристосування для ритуальних гадань.

Етнічна приналежність носіїв ТКК – праслов'яни, які в цей час відокремлюються від германців і балтів. В подальшому населення стає автохтонним і трансформується: тцінецька - в ранню лужицьку культуру, комарівська – білогрудівську та висоцьку, сосницька – в ранню мілоградську.

Питання для самоконтролю.

1. Загальна характеристика і періодизація бронзового віку.
2. Металургія бронзи.
3. Характеристика культур шнурової кераміки-бойових сокир.
4. Археологічні культури середньої бронзи. Катакомбна культура.
5. Археологічні культури пізньої бронзи.
6. Культура багатоваликової кераміки .
7. Соціальний розвиток носіїв катакомбної культури.

Література

1. Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології НАН України, 2022. 448 с.
2. Антонов А.Л., Отрощенко В.В. Особливості ритуального посуду зрубної спільноти. *Археологія*. 2004. № 1. С.18-30.

3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи і раннього заліза. Київ: Наукова думка, 1982. 194 с.
4. Бандрівський М.С. Відкриття пам'яток культури багатоваликової кераміки на Львівщині. *Археологія*. 1997. № 1. С.138-141.
6. Березанська С.С., Гошко Т.Ю., Самсолюк В.О. Колективне поховання тцінецької культури на р. Горинь. *Археологія*. 2004. № 1. С.111-125.
7. Бронвендер Ю.М. Донецький гірничо-металургійний центр і виробничі центри східноєвропейського степу доби бронзи: порівняльний аналіз виробничої діяльності. *Археологія і давня історія України*. 2021. №2. С.109-118.
8. Бунятян К.П. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України. *Археологія*. 2005. № 4. С.26-36.
9. Гошко Т.Ю. Металообробка на Київщині за доби пізньої бронзи. *Археологія*. 2004. № 2. С.103-110.
10. Клочко В.І. Початок еволюції втульчастих сокир-кельтів бронзової доби на території України. *Археологія і давня історія України*. 2017. № 2. С. 24-29.
11. Корохіна А.В., Колода В.В. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Мохнач II. *Археологія і давня історія України*. 2019. № 3. С.165-175.
12. Махортих С.В., Котова Н.С., Джос В.С., Радченко С.Б. Нові поховально-ритуальні комплекси доби ранньої бронзи поблизу Кам'яної Могили. *Археологія і давня історія України*. 2020, №4. – С.226-239.
13. Черняков І.Т. Стела бронзового віку з Верхоріччя. *Археологія*. 2005. № 1. С.37-47.
14. Рудич, Т. О. Антропологічний склад населення з могильника білозерської культури біля с. Каїри. *Археологія і давня історія України*. 2023. № 1. С. 195—206.
15. Лисенко С. Д., Лисенко С. С. Курганна група 2 Войцехівського могильника комарівської культури (дослідження 1924 та 2012—2013 рр.). *Археологія і давня історія України*. 2024. № 4. С. 42—55

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З ТЕМИ

1. Скарби ливарників характерні для:

- а) таких скарбів не існує.
- б) енеоліту;
- в) раннього залізного віку;
- г) бронзового віку;
- д) неоліту.

2. Культури шнурової кераміки в Україні:

- а) ямна, катакомбна, зрубна;
- б) фатьянівська, тщинецька, комарівська;
- в) городоцько-здовбицька, підкарпатська, середньодніпровська;
- г) грибениківська, яніславицька, осокорівська;
- д) перигорійська, оріньякська, мадленська.

3. Виникнення «Євразійського степового мосту» пов'язано з:

- а) змінами природних умов а Євразії;
- б) міграційною активністю племен;
- в) виникненням торговців, як окремої професійної групи;
- г) другим суспільним поділом праці;
- д) деградації льодовика.

4. Моделювання черепів у племен катакомбної культури було проявом:

- а) демонстрації соціального статусу;
- б) культу предків;
- в) естетичних потреб;
- г) було випадковою дією;
- д) природного каліцтва.

5. Кераміка з піктограмами характерна для:

- а) зрубної культури;
- б) бондарихінської культури;
- в) білозерської культури;
- г) андроновської культури;
- д) комарівської культури;

6. Культур шнурової кераміки налічується:

- а) 40; б) 25; в) 12; г) 4; д) 15.

7. В період ранньої бронзи існують вироби із:

- а) миш'яквистої бронзи; б) кременю; в) кістки; г) обсидіану; д) рогу.

8. В бронзовому віці існувала:

- а) Циркумпонтійська металургійна провінція;
- б) Євразійська металургійна провінція;
- в) Азійська металургійна провінція;
- г) Північна металургійна провінція;
- д) Європейська металургійна провінція.

9. Частка міді в сплаві бронзи повинна складати:

- а) 90-95%; б) 10-15%; в) 1-2%; г) 5-10%; д) 20-25%.

10. Поняття «бронзовий колапс» це:

- а) занепад культур періоду пізньої бронзи на півдні Європи та Близькому Сході;
- б) неврожаї в Африці;
- в) землетрус в Америці;
- г) такого поняття не існує;
- д) занепад крем'яного виробництва.

ТЕМА 6

РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК

Основні поняття і терміни: Освоєння заліза. Первісна металургія. Сиродутний спосіб плавлення. Етнокультурна ситуація в Євразії. Періодизація і хронологія раннього залізного віку. Значення залізних виробів в землеробських та скотарських культурах. Кіммерійці. Матеріальна культура кіммерійців. Фракійський гальштат. Європейський гальштат. Черноліська культура. Поняття скіфської культури. Відомості античних авторів про скіфів. Типи поховальних пам'яток. Конструкції курганів: крєпиди та кромлехи. Царські кургани. Скіфський звіриний стиль. Каменське городище. Культури лісостепу і лісової смуг Європи. Милоградська культура. Сармати. Матеріальна культура і поховання сарматів. Соколова могила. Пізньоскіфська держава в Криму. Неаполь Скіфський.

Поняття «**ранній залізний вік**» ввів в науковий обіг данський археолог Крістіан Томсен. Так почали називати період в який людство активно стало використовувати вироби із заліза. Періодизація раннього залізного віку – 1200 р. до н.е. – 340 р. н.е. Є два варіанти виділення періодів раннього залізного віку. Перший поширений в Західній Європі. Він починається з виникнення кельтської археологічної культури Гальштат, а закінчується падінням Західної Римської імперії в 476 році.

!!! ПЕРІОДИЗАЦІЯ РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

Гальштат А – 12-11 ст. до н.е.;

В – 10-8 ст. до н.е.;

С – 7 ст. до н.е.;

Д – 6 ст. до н.е.

Латен А – 5– 3 ст до н.е.

В – 3 ст. до н.е. – 1 ст. н.е.

Ранноримський період – 1-2 ст. н.е.

Пізньоримський період – 3- сер. 5 ст. н.е.

Інша періодизація, запропонована Спіциним спирається на археологію степових племен Східної Європи. Він починається з появи киммерійських племен, а закінчується гунською навалою, з якої починається Ера великого переселення народів:

Передскіфський період – 9 – сер. 7 ст. до н.е.;

Скіфський – сер. 7 – сер. 3 ст. до н.е.;

Сарматський – к. 3 ст. до н.е. – перша половина 4 ст. н.е.

Спочатку людство познайомилося з метеоритним залізом, вироби з якого зустрічаються на пам'ятках Ірану (VI-IV тис. до н.е.), Іраку (V тис до н.е.), в Єгипті (IV тис. до н.е.)

Першими залізо почали виробляти хетти ще в середині II тис. до н.е. в Європі – з XI ст. до н.е. найдавніші залізоплавильні печі виявлені в Західній Грузії, вони датуються XV ст. до н.е..

Новий метал допоміг у вдосконаленні знарядь праці, зокрема землеробських, що дозволило збільшити посівні площі та швидке збирання врожаю.

Відбувається удосконалення озброєння, зростає кількість військових сутичок. Удосконалюється також кінська упряж. Розвивається ремесло та торгівля, відбувається третій суспільний поділ праці – виділення торговців, з'являється новий тип скарбів – скарби торговців. Простежується також майнове розшарування.

У деяких народів з'являється писемність. Завдяки згадкам в писемних джерелах можна визначити етнічну приналежність пам'яток – кіммерійських, скіфських, кельтських, фракійських.

Рання металургія заліза.

Сировиною для заліза на ранніх періодах була болотяна руда. У ході плавлення отримували болванку – крицю. Після чого відбувалася проковка криці молотом. Цей процес називають рафінуванням – остаточною очисткою заліза від домішок. Далі проходив процес закалювання – термічне зміцнення виробу.

Велике значення мав сиродутний спосіб плавлення, що являв собою відновлення заліза із його окислу за допомогою вуглецю. Це дозволило знизити температуру плавлення від 1500 до 900 градусів. Вуглець поступав з повітря до печі – горна. В печі знаходилась руда та деревне вугілля шарами. Повітря нагніталось за допомогою міхів через керамічні трубки – сопла. Таким чином отримувався чистіший метал, який при сплаві з вуглецем перетворювався в сталь.

На початку раннього залізного віку не існувало постійних металургійних центрів. Металурги переміщались від поселення до поселення, тому як правило, горни для плавлення були тимчасовими. Пізніше з'являються постійні крупні металургійні центри.

Археологія кельтських племен. Відомості про кельтські племена надають ще грецькі автори, наприклад Гекатей та Геродот. Пізніше про кельтів багато згадок в римській літературі. Найбільш відомі племена галлів, галатів, белгів, бриттів, каледонців, піктів, скоттів.. Археологічні пам'ятки представлені поселеннями з фортифікаціями, похованнями під курганними насипами, металургійними центрами. В 1 ст. до н.е. у кельтів з'являються міські поселення – оппідуми. Найбільший оппідум Бібракте в Галлії мав площу 135 га і потужні фортифікації. В центрі була розташована палацова споруда на 30 кімнат з «теплою» підлогою. У кельтів була добре розвинута

металургія заліза, вони виготовляли кілька видів сталі. Також плавили кольорові метали, зокрема мідь. Виготовляли фібули, поясні ланцюги, шийні гривні – торквеси та ін. Цінувалася кельтська зброя, зокрема мечі та кинджали, кольчуги з різними способами переплетіння. Існувало і гончарне виробництво.

Фракійський гальштат – культура існувала на території Румунії, Угорщини, Словаччини, Західної України. Два типи поселень – неукріплені та городища. Поховання – ґрунтові могили, поховальний обряд кремація з похованням в урнах. Біля яких розміщали кілька посудин. Для культури характерні речові скарби. Кераміка – банкоподібної форми. Миски, корчаги, черпаки з високими ручками.

Кельти мали великий вплив на варварське населення Європи. Це явище отримало назву «кельтська вуаль».

Археологічні культури кіммерійського періоду.

Кіммерійці лишили по собі поселення та поховальні пам'ятки на території від Дону до Балкан. Поховання двох типів – чорногорівський та новочеркаський.

Чорногорівський тип – поховання в катакомбах або ямах. Скорчене на лівому боці головою на схід. Серед супровідного інвентарю вуздечкові набори. Бронзові наконечники стріл, біметалеві мечі.

Новочеркаський тип – поховання в ямах, випростані на боці чи на спині головою на захід, зустрічаються поховання в кам'яних камерах або дерев'яних зрубках. Переважають впускні поховання у раніше зведені насипи. іноді на курганах встановлювали кам'яні стели.

Матеріальна культура – масові знахідки – бронзові та кістяні наконечники стріл, рештки колчанів – чохлів для стріл та горитів – чохлів для лука. Як зброя ближнього бою використовувались кинджали та мечі. Із бронзи, заліза, біметалеві. Кінська упряж – псалії, вудила, прикраси вуздечок – бронзові бляхи, лунниці, молотоподібні підвіски. Кераміка – виділяють так званий поховальний посуд – кубки, які часто належать до інших культур

фракійських або кавказьких. Для самих кіммерійців характерний посуд з опуклими боками. Прикрашені вирізаними штрихованими ромбами. В які втирли білу пасту. Часті рештки деревяного посуду. Прикрашеного золотими або срібними пластинами. Цікаво, що в кіммерійських курганах відсутні знаряддя праці.

Чорноліська культура. Пам'ятки були виявлені в 1949 р. О.Тереножкіним. Виділяють два варіанти культури – середньодніпровський та середньодністровський. Більшість пам'яток – городища та селища. Городища невеликі за площею. Навколо земляний вал з деревяною стіною та ровом. Найбільші фортифікації досліджені на Чорноліському городищі – три лінії валів та ровів. Городища виконували функцію сховищ. Житла – на ранньому етапі великі землянки. Прямокутні або квадратні.в землянках кілька вогнищ, рідше печі. Пізніше менші за розміром напівземлянки. В центрі на підвищенні – очаги. Біля будівель господарські приміщення та господарські ями.

Поховальні пам'ятки рідкісні – кремація з похованням в урнах або інгумація в скорченій позі. За поховальну урну часто виступав звичайний горщик, накритий зверху іншим. Серед поховального інвентаря кераміка, глиняні прясельця. Залізні ножі, бронзові прикраси.

Кераміка – горщики тюльпаноподібної форми. Прикрашені валиком з пальцевими защипами, черпаки з високими ручками подібні до фракійських.

Археологічні культури скіфських племен.

Скіфські пам'ятки з'являються в 7 ст. до н.е. і мали великий політичний та культурний вплив на населення Європи. В основному лишили поховальні пам'ятки – кургани, які умовно можна поділити на три групи:

- Поховання рядових общинників;
- Кургани заможних скіфів (складають 60-66% від загальної кількості);
- «царські кургани» - поховання племінної знаті.

Поховання першої групи здійснені впускними у вже існуючі кургани, в неглибоких ямах з мінімумом поховального інвентаря. Кургани заможних скіфів високі, поховальні ями глибокі, часто містять катакомбу. Облицьовані дерном та камінням. Серед поховального інвентарю золоті. Срібні вироби, імпорт. Поховання коней. В основному це поховання воїнів, серед поховань зі зброєю та обладунками 29% жіночих. «Царські» кургани розташовані в основному в пониззі Дніпра. Мають глибокі ями. Багатокамерні, містять кілька поховань – основне та супровідні. Багатий супровідний інвентар. Серед подібних курганів – Мельгуновський, Солоха, Чортмлик, Куль-Оба, Мелітопольський, Гайманова могила, Товста могила та ін.

Поселення з'являються у скіфів в кінці 5 ст. до н.е. Найбільше Каменське городище, площею 12 кв. км. На городищі цитадель та фортифікації.

Для характеристики матеріальної культури скіфів існує поняття «скіфська тріада» - озброєння, кінське спорядження, звіриний стиль. Багато виробів із металу, характерні бронзові котли. У якості прикрас на одязі різноманітні бляшки із золота та срібла. Посуд ліпний, багато грецького імпорту.

В 3 ст. до н.е. скіфи поступово переходять до осілості. Вони займають пониззя Дніпра та Крим. Основною формою господарювання стає землеробство та присадибне тваринництво, садівництво, виноградарство. Будуються городища на високих дніпровських берегах. В Криму облаштована фортеця і царська ставка Неаполь Скіфський. Неаполь облаштований за грецькими зразками мав потужні фортифікаційні споруди. Біля міста розташований некрополь, де були поховані представники скіфської знаті. Відомий мавзолей царя Скілура.

Праслов'янські землеробські культури визначають як локальні групи скіфської культури – київську, східноподільську, західноподільську, Волинську. Представлені в основному поселеннями і городищами – Жаботинським, Матронинським, Пастирським, Трахтемирівським,

Більським. Більське городище найбільше, займає площу 4400 га, а довжина стін – 33 833 м. Городище досліджується протягом довгого часу. Серед дослідників Б.Шрамко, Б.Граков, А.Моруженко, Р.Ролле, Б.Мурзін. Знайдені речові скарби, предмети озброєння, зокрема скіфські мечі-акінанакі, предмети грецького імпорту – амфори, кружальний посуд. Недалеко від городища в урочищі Барвінкова гора розташований великий некрополь, близько 1000 насипів. Поховальний обряд біритуальний. В матеріальній культурі відчувається вплив скіфської культури.

Милоградська культура (7-3 ст. до н.е.) представлене болотними городищами розміром до 1 га, а також городищами на яких проживали люди. Поховальні пам'ятки ґрунтові та курганні. Поховання біритуальні. Поховання за обрядом кремації здійснювали в ґрунтових похованнях, інгумації під курганними насипами. Речовий комплекс – горщики кулястої форми, оздоблені по шийці ямками, перлинами, бронзові ажурні литі прикраси. Зброя скіфських зразків. Зустрічаються знаряддя праці із кременя. Зовсім немає імпортних речей. За етнічною приналежністю носії культури – балтські народи, припускають що це неври.

Сарматські пам'ятки, переважно кургани, були виділені В. Городцовим. Весь період існування сарматських племен поділяють на три періоди. Ранньосарматські пам'ятки розташовані на лівому березі Волги. Для східноєвропейських степів характерні пам'ятки середньо сарматського та пізньосарматського періодів. Досліджували сарматські пам'ятки Є.Махно, Г.Ковпаненко, Г.Федоров, В.Костенко.

Відомо близько 1300 курганних поховань. Вони нижчі у порівнянні зі скіфськими. Часто поховання здійснювали як впускні, у вигляді видовжених вузьких ям. Кістяки орієнтовані головою на північ. Поховальний інвентар – сарматські та імпортні речі (грецькі, північноіталійські, кельтські). Велика кількість римських речей – металевий посуд, курильниці, предмети озброєння. Речі помічені родовими знаками – тамгами. Виділяють царські поховання – Ногайчинський курган, Пороги, Соколова могила.

Курган Соколова могила датується 1 ст. н.е. досліджувала Г. Ковпаненко. Містив поховання літньої жінки у широкій ямі з дерев'яним перекриттям. В похованні були розташовані типові сарматські предмети – курильниці, кулясті посудини з зооморфними ручками, булава, бронзові дзеркала. Лишилися фрагменти одягу жінки – дорога тканина фарбована пурпуром, декорована намистом, велика кількість золотих прикрас. В похованні знаходився набір предметів ритуального призначення, а також предмети що свідчили про лікарську справу.

Питання для самоконтролю.

1. Східноіранські племена євразійської степів. Поява скіфів в Північному Причорномор'ї.
2. Поховальні пам'ятки скіфів.
3. Скіфські городища.
4. Поняття «скіфської тріади» та матеріальна культура скіфів.
5. Пізньоскіфська держава в Криму.
6. Озброєння скіфів і сарматів.
7. Скіфські царські кургани.
8. Скіфський звіриний стиль.

Література.

1. Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології НАН України, 2022, 448 с.
2. .Белопольська О.А. Символ металевого казана у скіфському поховальному ритуалі крізь призму етноаналогії. *Археологія і давня історія України*. 2019. №4. С.269-277.
3. Болтрик Ю.В., Шелехань О.В. Скіфські кургани між Чмиревою та Гаймановою могилою. *Археологія і давня історія України*. 2020. №1. С.36-67.
4. Болтрик Ю.В. Про місце жіночих поховань в курганах скіфської еліти. *Археологія*. 1997. № 1. С.28-36.

- 5.Задніков С.А. Штамко І.Б. До питання про архітектуру захисних споруд Східного укріплення Більського городища. *Археологія і давня історія України*. 2022. № 1. С. 203-233.
- 6.Махортих С.В. До проблеми виділення центрів влади у скіфів Східної Європи у VII – Віст. до н.е. *Археологія і давня історія України*. 2019. №4. С.74-79.
- 7.Махортих С.В. «Кіммеро-скіфські» старожитності з Центральної Анатолії. *Археологія і давня історія України*. 2022. № 1. С. 58-74
- 8.Мінаєва Н.І. Вплив природних чинників на виникнення великих скіфських городищ та розвиток торгівельних шляхів. *Археологія і давня історія України*. 2022. № 1. С. 193-202.
9. Мозолевський Б.М. Товста Могила. Київ: Наукова думка, 1979. 251 с.
- 10.Симоненко В. Нарис українського сарматознавства. *Археологія і давня історія України*. 2019. №2. С.171-182.
- 11.Фіалко О.Є. Поховання амазонок Лісостепового Придніпров'я. *Археологія і давня історія України*. 2019. №4. С.80-96.
12. Фіалко О.Є. Могили скіфських амазонок: типологія та конструктивні особливості. *Археологія і давня історія України*. 2021, № 2. С.138-156.
13. Шрамко Б. Більське городище на Полтавщині: з історії дослідження найбільшого в Європі поселення скіфського часу. *Народна творчість та етнографія*. 2003. № 1-2. С.83-87.
14. Ржевуська С. С. Формування підгірцівської групи пам'яток Київського Подніпров'я скіфського часу. *Археологія і давня історія України*, 2023. № 2. С. 43—49
15. Фіалко, О. Є. Бойові сокири амазонок Європейської Скіфії. *Археологія і давня історія України*, 2023. № 2. С. 113—126
16. Каравайко, Д. В., Осадчий, Є. М. Поселення скіфського часу на пагорбах Путивля. *Археологія і давня історія України*, 2023. № 2. С. 190—201
17. Окатенко В., Зимовець Р. Скіфський звіриний стиль Сіверського Дінця. *Археологія і давня історія України*. 2024. №2 С. 60—108

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З ТЕМИ

1. Першими залізо почали виплавляти:

а) греки; б) хетти; в) єгиптяни; г) скіфи; д) шумери.

2. О. Тереножкін виділив кіммерійську культуру:

- а) за типами вуздечкового набору;
- б) за типами кераміки;
- в) за типами поховань;
- г) за облаштуванням поселень;
- д) за типами бронзових виробів.

3. Більшість скіфських царських курганів розташовані:

- а) на березі Азовського моря;
- б) на правобережжі Дніпра;
- в) у верхів'ях Дніпра;
- г) в пониззі Дніпра;
- д) в середньому Подніпров'ї.

4. Горит це:

- а) деталь вуздечкового набору;
- б) чохол для стрілі;
- в) деталь поясного набору;
- г) чохол для лука;
- д) керамічна посудина.

5. Забудова Неаполя Скіфського проводилась:

- а) за грецьким зразком;
- б) хаотично;
- в) за римськими зразками;
- г) неможливо визначити;
- д) за балканськими зразками.

6. Найявність бронзових дзеркал в похованнях характерна для:

- а) чорноліської культури.
- б) кіммерійської культури;
- в) черняхівської культури;
- г) зарубинецької культури;
- д) скіфської культури.

7. Фібула це:

- а) предмет озброєння;
- б) декоративна застібка для одягу;
- в) культовий предмет;
- г) ритуальна посудина;
- д) прикраса для волосся.

8. Під поняттям «кельтська вуаль» мають на увазі:

- а) політичний тиск кельтів на інші народи Європи;
- б) військову загрозу з боку кельтів;
- в) вплив кельтської матеріальної культури на сусідні народи;
- г) існування кельтських племен в багатоетнічному середовищі Європи;
- д) території заселені кельтами.

9. Пам'ятки Чорноліської культури вперше виявив:

- а) Веселовський в 1913 році; б) Телегін в 1978 році; в) Гончаров в 1946 році;
г) Тереножкін в 1949 році; д) Гамченко в 1887 році.

10. Адміністративним центром скіфського царства вважається:

- а) Більське городище; б) Надлиманське городище; в) Каменське городище;
г) Усть-Альминське городище; д) Чорноліське городище.

ТЕМА 7

АНТИЧНА АРХЕОЛОГІЯ

Основні поняття і терміни: апойкії та емпірії. Колонії нижнього Побужжя. Ольвія. Колонії нижнього Подністров'я. Тіра та Ніконій. Грецькі колонії в Криму. Херсонес. Пантікапей. Містобудування та фортифікаційні споруди. Грецьке домобудівництво. Керамічне виробництво. Технології виготовлення та асортимент керамічних виробів. Ювелірні вироби. Скульптура та короластика. Поховальні пам'ятки. Рибний промисел. Економічний розвиток грецьких колоній. Монетна справа. Римські пам'ятки в Північному Причорномор'ї. Фортеця Харакс.

!!! В процесі грецької колонізації Північного Причорномор'я виділяють три етапи:

1. VII ст до н.е. облаштування на о. Березань поселення Борисфеніда.
2. VI ст до н.е. заснувано Ольвію, Пантікапей, Німфей, Мірмекій, Тірітаку, Феодосію, Гермонасу, Фанагорію, Кепи.
3. 2 половина VI – початок V ст до н.е.- заснування Ніконію і Тіри в нижньому Подністров'ї, заснування Херсонесу і Керкінітиди.
4. III ст. до н.е. заснування Танаїсу у гирлі Дону вихідцями із Херсонесу.

Грецька колонізація носила торгівельний та аграрний характер. Утворювалися торгівельні станції – емпорії, або сільськогосподарські поселення – апойкії.

В регіоні північного Причорномор'я виділяють три райони – північно-західний (Ольвія, Ніконій, Тіра, Істрія), таврійський – центр в Херсонесі, охоплював південний і західний Крим, північно-східний – східний Крим, приазов'я, північнокавказьке узбережжя.

Основні види пам'яток це сільські поселення- апоїкії, захищені валами і огорожами. Житла – землянки і напівземлянки одно і двокамерні. Пізніше з'являються укріплені садиби. На поселеннях виділяються виробничі зони, теменоси з культовими спорудами, некрополі з простими ґрунтовими похованнями.

Міста виростають в основному із емпоріїв. Мають солідні фортифікації. В більшості випадків міста являють собою поліс класичного типу місто+ сільська округа хора.

Планування міст здійснювалося за стандартами материкової Греції. Забудова міста була концентрично-променевою (Пантікапей), прямолінійною (Херсонес), або застосуванням обох схем (Ольвія, Фанагорія). В містах існують портові, торговельні, адміністративні (дікастерії), гімназії, культові райони (теменос). Місто оточене стінами з баштами. Найвища точка міста – акрополь. Окрім теменова, вівтарі і храми були розташовані по всьому місту. Храми будувалися за зразками метрополії. Відомі храми Аполлона Дельфінія і Зевса Спасителя в Ольвії, храми Афродіти Апатури, вівтарі Деметри, героони – храми присвячені героям Ахіллесу та Гераклу (о. Левка, Фанагорія, Німфей). Приватне будівництво являло собою наземні сирцево-кам'яні будівлі з внутрішнім двориком. Вікна не виходили на вулицю. Саме приміщення ділилося на дві частини – гінекей, або жіноча половина, та андрогій – чоловіча половина. Приміщення прикрашалися мозаїками, стінним розписом, статуями, колекціями короластики.

Поховальні пам'ятки представлені некрополями з ґрунтовими похованнями та склепами. Поховальний обряд – інгумація та кремація, дітей часто ховали в амфорах. Над могилами встановлювалися надгробні стели, пам'ятники.

Основою економіки було сільське господарство. Вирощували пшеницю, просо, ячмінь. Грек Феофраст в трактаті «Дослідження про рослини» характеризує понтійську пшеницю і вказує що жито греки сприймали за будяк, який шкодить посівам. Греки займалися садівництвом та городництвом, зокрема вирощували цибулю – «скіфський корінь».

В обробці землі використовували залізні наральники, мотики, врожай збирали залізними серпами і косами. Молотили злаки за допомогою волів і коней. Зерно зберігалось у зернових ямах, посудинах-піфосах (в Ольвії в будинку II ст. до н.е. знайдено 12 піфосів). В ямах стіни викладали камінням, обмащували глиною. В Ольвії зерносховищем була яма глибиною більше 6 м. в неї можна було засипати 60 м.куб. зерна. В Кімеріку яма глибиною 6,5 м, для збереження 76 м.куб. зерна. Досліджені були також зерносушилки. Слід зазначити що колосся пшениці були зображені на монетах Пантікапею. Важливим було і садівництво. Вирощували гранати, груші, яблука, черешні, вишні. На ділянках деяких жителів Херсонесу фруктові сади займали $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{7}$ всієї площі клера (земельного наділу).

Греки розпочали в Північному Причорномор'ї культивувати виноград і виготовляти вино. Були досліджені рештки давніх виноградників, пресів для чавиння вина. В садибах Херсонесу знайдені ричанні преси з кам'яними гірями, також відомі цистерни для збереження вина. В Тірітаці досліджено давильний прес та цистерна розрахована на 6000 л сусла.

Найбільш прибутковим промислом було рибальство. Понтійська риба була дорогою і цінувалася. Відомий поетичний твір Архестрата про боспорську солону рибу. Давньоримський письменник Полібій пише про рибу як предмет розкошів. Катон також вказував що бочонок понтійської риби за 30 драхм-недозволена розкіш. Пам'ятки що свідчать про обсяги промислового лову – це цистерни для засолювання, досліджені в Тірітаці, Мірмекії, Горгіпіях, Боспорі (59 засолочних цистерн), Херсонесі (90 засолочних цистерн). В тірітаці було досліджено 16 цистерн об'ємом

204м.куб., в яких одночасно можна було засолити 1600 цт риби, а в рік – 12800 цт. Для цього необхідно було 3000 цт. солі.

В містах розвивалося ремесло. Важливим було залізоробне виробництво. На о. Березань було знайдено басейни для промивання руди (7-6 ст. до н.е.), на Ягорлицькому поселенні – домниці і печі. Рештки кузні виявлені в Пантикапеї, Ольвії. Обробка кольорових металів, в основному лиття в формах, простежується в Пантикапеї, Ольвії, Херсонесі, там знайдені уламки соел до міхів, ливарницькі форми, дрібні вироби. В асортименті також виготовлялися художня скульптура, лити посудини. В ювелірних майстернях виготовляли прикраси із золота та срібла техніками ливарництва в жорстких формах, куванням, волочінням, паянням, використовували техніку зерні і філіграні, штамповку, тиснення. В 3-2 ст. до н.е. вироби прикрашались вставками із дорогоцінного каміння, скла, емалі.

Більшість міст Північного Причорномор'я карбувала власну монету. Монети або карбувалися, або відливалися у спеціальних формах. Важливу роль мало керамічне виробництво. Виготовлялися будівельні матеріали – черепиця, тара – піфоси і амфори (на ручках яких часто ставили клейма), важки до ткацьких верстатів і прясельця для веретен, світильники, жертвовники і курильниці, теракотові статуетки.

Переважала кераміка, зроблена на ніжному гончарному колі. Виготовлялася із добре відмуленої глини, добре обпалена, іноді окрита ангобом. З 6 ст. до н.е. в Причорномор'ї виробляли художньо розписану кераміку по світлому ангобу. Майстри робили спроби використати технологію виготовлення чорнолакової кераміки, але цей посуд гірший за подібний, зроблений в материковій Греції. Використовувалася і мегарська техніка – виготовлення посуду з рельєфними зображеннями- рослинними або геометричними, отримані шляхом відтиску на поверхні виробу із вологої глини в спеціальних формах. З 1 ст. до н.е. з'являються червонолакові вироби. Окремо треба схарактеризувати короластику – виготовлення глиняних фігурок, які ліпилися чи відтискувалися в формах. Спочатку це

були статуетки Кори (Персефони), дочки богині Деметри, які приносились їй в жертву. Але пізніше це стали різноманітні статуетки із помаранчевої глини, тож їх ще називають терокоти. Вироби часто клеймилися або особисти клеймом майстра чи власника майстерні, або на виробах із Боспорського царства ставилося клеймо царського заводу. В перших століттях нашої ери в Північному Причорномор'ї розвивається склоробна справа.

З середини 1 ст. до н.е. і до середини 3 ст. н.е. в грецьких містах Північного Причорномор'я з'являються римські воїнські гарнізони в Тірі та Ольвії. У складі Тірської та Ольвійської вексиліацій були підрозділи 5 Македонського, 1 Італійського та 11 Клавдієвого легіонів, а також солдати допоміжних військ- ауксилій. Вони лишили по собі ряд пам'яток. В першу чергу військові фортифікації, наприклад Харакс на мисі Ай-Тодор, що був форпостом римлян на території Тавриди, будівлі на територіях грецьких міст, зокрема терми, з римськими схемами підігріву і транспортування води. Також на території Криму є рештки військових таборів,(наприклад табір недалеко від Ольвії Дідова Хата III, Кам'янка 5 в Очаківському р.ні Миколаївської обл.), некрополі римських легіонерів, на яких зберіглися плити з поховальними написами, окремі знахідки предметів озброєння і обладунку, значки легіонів, тощо.

Питання для самоконтролю

1. Причини і етапи грецької колонізації Північного Причорномор'я.
2. Виникнення та планування грецьких міст. Приватне та суспільне будівництво.
3. Давньогрецькі некрополі та поховальна обрядовість.
4. Господарство, ремесла та торгівля.
5. Матеріальна культура грецьких міст-держав.
6. Ювелірна справа античних міст-колоній Північного Причорномор'я.
7. Культурні місця і храми Ольвії і Херсонеса.
8. Міста Боспорського царства.
9. Пам'ятки римської присутності в Північному Причорномор'ї.

Література.

1. Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології НАН України, 2022. 448 с.
2. Буйських А.В. Гаркуша Н.М. Чепкасова М.І. Архітектурна теракота з Ольвії за розкопками 1920 рр. *Археологія*. 2021. №1. С. 96-107
3. Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V – VI ст. до н. е. Київ: Наукова думка, 1974. 183 с.
- Козленко, Р. О. 2016. Римські форти на території Ольвійської держави. *Археологія*. № 2, с. 78-87.
4. Котенко В.В. Елліністична розписна кераміка з Ольвії. *Археологія*. 2022 № 2. С.96-104
5. Одрін О. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. Київ, 2014. 312 с.
6. Пукліна О.О. Скляні фіали римського часу з Ольвії. *Археологія і давня історія України*. 2018. № 3. С. 68-77
7. Сон Н.О., Шейко І.М. Ліпні світильники з Тіри. *Археологія і давня історія України*. 2018, № 3. С. 140-146
8. Шевченко Т.М. Ольвійські філіматерії Афродіти. *Археологія і давня історія України*. 2020. № 1. С. 114-129
9. Чехович О.Г. Античні вагові гирі з монет. *Археологія і давня історія України*. 2020. № 1. С. 129-131.
10. Ключко, Л. С., Васіна, З. О. Реконструкція вбрання боспорянки. *Археологія і давня історія України*. 2023. № 2. С. 76—86
11. Ольговський С. Антична Гілея у пониззі Дніпра. *Археологія і давня історія України*. 2024. №2. С. 140—150.
12. Русяєва А. До атрибуції передмістя і святилища з храмом Зевса у Нижньому місті Ольвії в перші століття нашої ери. *Археологія і давня історія України*. 2024. №2 С. 127—139

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З ТЕМИ

1. Найбільшу кількість колоній в Причорномор'ї утворили вихідці:

- а) з Гераклеї;
- б) з Афін;
- в) з Сіракуз;
- г) з Мілету;
- д) з Херсонесу.

2. Місце виготовлення давньогрецької кераміки можна визначити:

- а) за домішками в керамічному тісті;
- б) за формою;
- в) за орнаментом;
- г) за клеймом;
- д) за формою вінець.

3. Теменос це:

- а) тарна кераміка;
- б) територія античного міста, де розташовані культові споруди;
- в) предмет одягу;
- г) назва документу;
- д) посада в давньогрецькому полісі.

4. Найбільш поширеним типом храмової споруди в Північному Причорномор'ї є:

- а) мегарон; б) напівземлянка; в) тель; г) піфос; д) багатокамерна споруда.

5. Які об'єкти свідчать про вироблення вина в грецьких містах Північного Причорномор'я:

- а) зображення на чорно фігурних вазах;
- б) амфори;
- в) землеробські знаряддя праці;
- г) преси для чавлення винограду;
- д) віттарі.

6. Храм на о. Левка був присвячений:

- а) Посейдону; б) Гері; в) Деметрі; г) Зевсу; д) Ахіллесу.

7. На території хори античного міста розташовувались:

- а) храми присвячені богині плодючості;
- б) сільські поселення – апоїкії;
- в) адміністративні будівлі;
- г) центральна частина античного міста;
- д) портова зона.

8. Римські військові гарнізони в Північному Причорномор'ї були розташовані в:

- а) Тірі та Ольвії; б) Неаполі Скіфському; в) Гелоні; г) Керкинитиді і Кепах; д) у вказаному регіоні римські гарнізони не розташовувалися.

9. Приватне будівництво в античних містах Північного Причорномор'я являло собою:

- а) двокамерні напівземлянки;
- б) наземні сирцево-кам'яні будівлі;
- в) будівлі каркасно-стовпової конструкції;
- г) мармурові споруди;
- д) будівлі зрубною конструкції.

10. Процес грецької колонізації Північного Причорномор'я відбувається протягом:

- а) III ст. до н.е. – III ст. н.е.; б) VII – IV ст. до н.е.; в) IV – IV ст. до н.е.; г) V – IV ст. до н.е.; д) VIII – IV ст. до н.е.

ТЕМА 8.

АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО БАРБАРИКУМУ (III СТ. ДО Н.Е. – IV СТ. Н.Е.)

Основні поняття і терміни: Римська провінційна культура та її вплив на варварське оточення. Латенська культура. Зарубинецька культура. Пшеворська культура. Кельто-фракійці. Готи. Вандали. Ранні слов'яни. Київська культура. Теорії етнічної приналежності черняхівської культури. Пам'ятки черняхівської культури. Локальні варіанти культури. Чорна металургія. Кераміка черняхівської культури. Поховальні пам'ятки черняхівської культури. Ритуальні посудини. Монетні скарби. Вельбарська культура.

Європейський барбарикум (світ варварів) в останні століття до нашої ери являв собою строкате різноманіття археологічних культур різних етносів. Ці культури могли бути моноетнічними, тобто належати представникам одного етносу, або поліетнічними, тобто склалися з кількох етносів, один із яких був титульним етносом. Періодизація цього відрізка часу наступна:

- латенський період (III ст до н.е. – I ст н.е.);
- ранньоримський період (I – II ст. н.е.);
- пізньоримський період і гунський час (III – середина V ст.)

Якщо розглядати латенський період, то більшість археологічних культур варварського світу Європи перебуває під певним впливом кельтської матеріальної культури, тобто під дією так званої «кельтської вуалі». Це пояснюється багаточисельністю кельтського населення в Європі, високому рівню розвитку чорної металургії та інших ремесел, які забезпечували не лише потреби самих кельтів, але і їх сусідів, певна «мода» на кельтські побутові речі і прикраси, наприклад фібули. Складаються латинізовані культури – ясторфська, пшеворська, понешти-лукашівська, зарубинецька.

Основні ознаки латенізованих культур:

- обряд кремації;
- могильники – «поля поховань»;
- кельтські технології і типи знарядь праці, зброї, прикрас, стиль одягу, фібули.

В Закарпатті розташовані кельто-фракійські пам'ятки **Латенської культури**. Їх нараховується більше 40. Дослідники – Бідзиля, Попович, Котигорошко. В більшості це неукріплені поселення площею 1,5 – 2 га на яких розташовані житла – напівземлянки та поховальні пам'ятки – курганні могильники з кремацією. Наприклад поселення Галіш-Ловачка, яке, на думку ряду археологів є кельтським оппідумом. Поселення розташовувались на підвищеннях, житла – напівземлянки площею 15-20 м.кв. каркасно-плотової конструкції з глиняною обмазкою, в центрі – вогнище, між житлами – господарські ями.

Також це виробничі центри. Наприклад металургійний центр в Ново-Клинові, який ав площу 50 км.кв., складався з 133 горнів, сиродутні горни в Дякові і Вовчанську. Виробничі центри припинили діяльність приблизно в 60 рр. до н.е., можливо у зв'язку з нападами гето-даків під проводом Бурбісти.

Закарпатські кельти окрім виготовлення керамічного посуду виготовляли його із графіту. Із с. Гараздівка походить монетний скарб, у складі якого 100 монет із срібла – зразок варварського карбування, а саме наслідування тетрадрахм Філіпа II Македонського. Поховання – окремі кургани з тіло спаленням. Кремація відбувалася за межами могильника. Небіжчика спалювали у повноу вбранні. тому в урнах з прахом містяться перепалені металеві деталі одягу. поховальний інвентар складався із керамічних предметів – мисок, черпаків, горщиків.

Матеріальна культура – керамічний гончарний посуд, який складає 40%, лощений графітовий, розписний, простий хз геометричним візерунком і штампованим орнаментом. Ліпний посуд – миски, кухлі, черпаки. Сільськогосподарський інвентар – залізні наральники, серпи, коси, сокири,

тесла, жорна для ручних лінів. Озброєння – мечі, наконечники стріл, дротиків, списів, деталі вудил. прикраси – браслети з бронзи, заліза, скла, фібули, намисто із скла, ланцюжки.

В Східній Європі існував ряд латенізованих археологічних культур, зокрема Зарубинецька та Пшеворська. Мігранти – носії латенських традицій, потрапили на територію Подніпров'я і Полісся, де відбулася латенизація милоградського і скіфського населення, почалося формування зарубинецької культури.

Зарубинецька культура датується 30-40 рр. 3 ст. до н.е. – поч. 2 ст. н.е. Поширена в Україні та Білорусі. Назва – за могильником, дослідженим В.Хвойкою в 1899 р. у с. Зарубинці. **Дослідники:** Є.Максимов, Г.Шовкопляс, А.Кубишев, ЛСкиба, С.Пачкова. Культура поділяється на 4 локальні варіанти:

- середньодніпровський;
- верхньодніпровський;
- прип'ятсько-поліський;
- сейминський.

Для культури характерні городища на мисах і останцяхта неукріплені поселення на терасах або підвищеннях. Городища захищені зеляними валами, ровами, ескарпами. Городища Пилипенкова гора, Бабина гора, Ходосівка мали кілька рядів укріплень.

Житла заглиблені у ґрунт, прямокутні. Стіни довжиною 3-4,5, різної конструкції. У Середньому Подніпров'ї каркасно-плотові, на півночі – стіни з колод зрубної або каркасно-зрубної конструкції. В центрі вогнище, обмежене каінням або глиняним бортиком. На поселеннях є господарські ями, льохи зі сходами, відкриті вогнища, черені яких вимощені камінням або уламками посуду. Нва поселеннях 10-20 будівель розташовані компактними групами, а в центрі – скупчення ям-льохів.

Могильники ґрунтові - поля поховань, наприклад Чаплинський, Пирогівський. Поховання з обрядом кремації на стороні. Поховальні ями круглі, овальні, прямокутні. При цьому прах або висипався на дно ями, або поміщався в урну. Біля урн розташовувались речі, що не були у вогні. Прикладом може слугувати Чаплинський могильник. Серед поховань часто зустрічаються кенотафи. У Середньому Подніпров'ї та на Поліссі переважають ямні поховання, урнові складають 10%. У якості урни використовували звичайні посудини. Поховальний інвентар – посуд, деталі одягу, прикраси, кістки домашніх тварин. Зокрема на Пироговському могильнику знайдені перепалені кістки жертвних тварин. У Верхньому Подніпров'ї виключно безурнові поховання. Іноді можна зустріти іноетнічні поховання, зокрема дружинні поховання пшеворської культури. Так на могильнику у с. Мутин досліджено 13 тілоспалень, поховання в керамічних урнах або в бронзових посудинах. Поховання супроводжувались погнутими мечами та іншою зброєю.

Основними формами господарства було землеробство, тваринництво, полювання. Керамічне виробництво представлено ліпною керамікою, в тісті домішки товчених старих посудин або дрісви. Посуд часто чорнолощений, грубий, серед виробів горщики, миски, кружки – ребристі та круглобокі. Зустрічаються лощені вази з кількома ручками та диски, ожливо пательні. Є знахідки імпортової кераміки – римських амфор.

На пам'ятках багато виробів із заліза – бритв для гоління, фібули, шпори, вудила, наконечники списів, стріл, бронзовий посуд. Цікаво, що присутні кулі для пращі, а також вперше на варварських територіях зафіксовані знахідки замків та ключів. Предметів озброєння мало, часто пізньоскіфських або сарматських зразків. Етнічну приналежність зарубинецької культури дослідники визначали по різному. В.Хвойка вбачав у ньому місцеве слов'янське населення, Рейнке – східногерманське, Спіцин – синтез місцевого населення в поєднанні з прийшлим із Центральної Європи, можливо бастарнами. Сучасний погляд полягає в тому, що зарубинецька

культура є результатом складної інтеграції місцевих і центральноевропейських народів. але саме від цієї культури спостерігається безперервний ланцюжок до слов'янських старожитностей раннього середньовіччя.

Подібна до Зарубинецької культури є інша синхронна археологічна культура – Поєнешті-Лукашівська. Дослідники також звертають увагу на те, що в середині I ст н.е. спостерігається криза зарубинецької культури, пов'язана з сарматською експансією. Саме в цей час припиняють своє існування найбільші зарубинецькі городища Бабина Гора, Монастирок, Пилипенкова Гора, Ходосівка. Під час археологічних досліджень цих пам'яток в валах було виявлено велику кількість сарматських наконечників стріл. Це певним чином пояснює міграцію окремих груп зарубинецької культури на північніші території.

В другій половині I ст. фіксуються па'ятки, які визначають як **пізньозарубинецькі**. Вони являють собою локальні групи: північ Середнього Подніпров'я (пам'ятки типу Лютіж, являють собою пряе продовження зарубинецьких традицій); басейн Південного Бугу (зарубинецька традиція зберігається у керамічному виробництві); на інших територіях простежуються зміни в атеріальній культурі і впливи інших культур. Для прикладу зубрицька культура утворилася в результаті змішування пшеворського та поліського варіанту зарубинецької культури.

!!! Ранньоримський період починається зі зникнення або трансформації культур латенського часу і до періоду маркоманських воєн. В цей час:

- в результаті військово-політичної активності римлян утворюються провінції, населення яких швидко романізується;
- експансія германських племен поклала край домінуванню кельтів в європейськоу барбарікумі;
- римляни облаштовують укріплений лімес (кордон) з варварами, що сприяло створенню «буферних держав» - готів Катуальда, маркоманів Маробод, квадів Ванній;

Розширення кордонів розпочалось з 106 р. імператором Траяном. Він створив провінцію Дакія. Під протекторатом римлян елліністичні поліси, наприклад Ольвія підпорядковувалась намісникам Нижньої Мезії. Посилюються торговельні зв'язки з місцевим населенням, що сприяло соціально-економічному розвитку місцевих племен.

166-180 рр. – маркоманські війни проти Риму виступили сарматські, германські та гето-дакійські племена, про що розповідають Тацит, Пліній Старший, Клавдій Птолемей.

В I-II ст. серед інших племен згадуються венеди.

Пшеворська культура датується 3-2 ст. до н.е. – 5 ст. н.е. Особливістю розвитку культури є те, що вона існує не лише в латенський час, але продовжує існування в ранньоримський та пізньоримський періоди. Пам'ятки розташовані на території Центральної і Південної Польщі і в західних регіонах України, в середній течії Дністра та Південного Бугу. Вперше пам'ятки були виділені в ході досліджень Кароля Гадачека. Для культури характерні неукріплені поселення на підвищеннях з будівлями стовпової конструкції без фундаментів. Зокрема в Україні відомо понад 40 поселень, розташованих на низьких терасах, площею до 0,5 га. Складаються з 3-5 жител. Житла напівземлянки та наземні, квадратної форми, зі стінами каркасно-стовпової конструкції обмащеними глиною. В середині приміщень очаги та глинобитні печі, печі-комини, вирізані в зеляній стінці. Окремо

існували приміщення для зберігання припасів та господарські ями – льохи глибиною до 3 метрів.

Могильники типу полів поховань - ґрунтові, великі за розмірами. Поховальні обряди – кремація (спалення на стороні) та інгумація. Рештки кремації поміщалися в урну, яка накривалася кам'яною плиткою, черепками, умбонами щитів. Поруч поміщалися знаряддя праці, посуд з заупокійною їжею, побутові речі. Увагу привертає факт навмисного псування речей в момент поховання небіжчика – навмисне розбивання посуду, деформація зброї. Окрема група – «князівські поховання», наприклад могильники Звенігород та Гринів. Вони представлені похованнями в колодах, тілопокладення скорчене на боці. Ями окладалися камінням. Поховання містять багатий поховальний інвентар, імпорتنі речі. В Гриневі за урну слугувала імпортна посудина. В похованні знаходився щит, бойові ножі, наконечних списа, еч у піхвах з ажурною бронзовою накладкою.

Металургія та металообробка свідчать про вплив латенської культури. Серед залізних виробів багато предметів озброєння. Присутня обробка кольорових металів. Кераміка представлена ліпними горщиками, мисками, вазами. Виділяють кухонний та столовий посуд, останній прикрашений врізним орнаментом, лощений. Лощена столова кераміка складає 20%. На пам'ятках пшеворської культури багато античного імпору – бронзових виробів, скляного і чорнолакового посуду, предметів озброєння та обладунку. Зустрічаються скарби римських денаріїв.

Пшеворська культура практично у незмінному вигляді існує до 5 ст. н.е. на території Польщі. На південніших територіях на початку 1 ст. н.е. пшеворці змішуються з носіями зарубинецької культури і утворюють Зубрицьку культуру, але поодинокі пшеворські поховання на вказаних територіях зустрічаються до початку 3 ст.

Носіїв обох вказаних культур зарубинецької та пшеворської співвідносять з етносами, про які згадують, зокрема, римські автори Страбон,

тацит, Птолемей. Відповідно носіїв зарубинецької культури з бастардами, а пшеворської з германськими племенами лугіїв або вандалів.

Наступні періоди пов'язані з військово-політичною активністю римлян, зокрема відносно європейських кельтів. Населення підкорених кельтських земель швидко романізується і втрачає оригінальність своєї культури. Ще одним руйнівним фактором для латенської культури стає експансія германських племен. Саме ці два фактори зупинили вплив кельтів на варварське середовище Європи.

Це виражалося не лише у військових захопленнях, але і в налагодженні торгівельних зв'язків з племенами Центральної та Східної Європи. Особливо це стає помітним в ранньоримський період, коли імператор Траян захопив територію Дакії та отримав протекторат над Ольвією та іншими грецькими колоніями Північно-Західного Причорномор'я, де було утворено римську провінцію Нижня Мезія. Це дозволило налагодити торгівельні зв'язки, зокрема поставки пшениці до Риму. До вказаного періоду можна віднести пізньозарубинецькі пам'ятки періоду так званої кризи зарубинецької культури другої половини 1 ст.н.е. Зона їх розповсюдження не являє цілісний ареал, часто являєть собою ізольовані групи пам'яток. Так група зарубинецького населення перемістилася на південний захід, де заселяючись до пшеворських поселень збільшує їх розміри, змішуючись з місцевим населенням привносить елементи своєї культури. В подальшому це призвело до утворення зубрицької культури. Носіїв вказаних археологічних культур ранньоримського часу прийнято вважати східноєвропейськими венетами, про яких згадують римські автори перших століть нашої ери.

Початок пізньоримського періоду пов'язують з так званими Маркоманськими війнами 166-180 рр. н.е. а закінчення – 476 р. падінням Західної Римської імперії. Протягом 2-5 ст. Римська імперія продовжувала домінувати в Європі. Але крім захоплення нових територій римляни налагоджували торгівельні відносини, ділилися своїми технологіями, що призвело до розквіту ремесел у варварському середовищі. Складаються цілі

виробничі центри – склоробні, керамічні, металургійні та ін. Ремісники стали працювати на ринок. В ринкові відносини включилися і землероби. Розвивалися товарно-грошові відносини. Для розрахунків використовувалися римські монети, переважно срібні денарії.

Але важливим фактором стає також активне просування на південь великого масиву германських племен. Свідченням того є поява пам'яток **Вельбарської культури** (2 – 5 ст. н.е.).

Основний ареал вельбарської культури охоплює Північно-Східну Польщу, Західну Волинь, Південно-Західну Білорусь. Культура представлена поселеннями і могильниками. Поселення невеликі за розмірами, площею 2-3 га розташовані на берегових терасах. Житла каркасні, обмазані глиною, однокамерні, або великі приміщення з помешканнями для людей та домашніх тварин (характерні для германців), довгі будинки для тінгів (зборів). В Україні було досліджено велике вельбарське поселення Лепесівка, яке могло бути центром торгівлі. Про це свідчать виявлені М.Тихановою фрагменти римських вагів.

Поховання ґрунтові, основний поховальний обряд – тілоспалення в ямах, тілоспалення на стороні з подальшим похованням урни, рідше зустрічається тіло покладення головою на північ. Цікаве спостереження, що кількість поховального інвентарю більше в уранових похованнях, ніж у ямних. На вельбарських могильниках були виявлені ями заповнені золою, уламками глиняного посуду і кістками тварин. На думку дослідників це жертвні ями, в яких за скандинавськими звичаями розпалювали жертвне вогнище біля могили куди скидали і рештки тризни. Виділяються так звані «князівські поховання». Наприклад подібне поховання було досліджене біля с. Рудки. Це було тіло покладення в глибокій ямі. Серед багатого супровідного інвентарю бронзовий посуд, скляні бокали риського виробництва, срібна фібула, шпори, ніж, глиняний посуд, кістки свині.

У вельбарців була розвинута металургія заліза, серед виробів із нього переважають предмети озброєння, відбувається виготовлення предметів із

міді і бронзи. Щодо керамічного виробництва, то у вельбарців переважав ліпний посуд – горшки, кухлі, миски, вази, глечики. Посуд орнаментований заглибленими і рельєфними геометричними фігурами. Часто зустрічається кружальний посуд черняхівської культури. На пам'ятках вельбарської культури відомі знахідки речових (Качинський та Ласківський скарби) та монетних скарбів (Бранівський). Найбільшим скарбом є Борочицький скарб, вага якого 50 кг. Він складається з більш ніж 1500 римських золотих і срібних монет часів імператорів від Веспасіана (69-70 рр.) до Септимія Севера (193-211 рр.). Більшість дослідників вважають що творцями вельбарської культури були східногерманські племена готів.

Найбільш значимою культурою пізньоримського часу в Східній Європі була **Черняхівська культура** (3-5 ст.н.е.). Вона поєднала в собі виробничо-технічні досягнення римських провінцій і місцеві традиції різноетнічних племен, серед яких були і слов'яни. Ареал пам'яток культури займає велику територію – лісостепову зону України, західну частину Білгородської та Курської обл. РФ, Східну Румунію та Молдову. В Україні відомо більше 3500 пам'яток черняхівської культури. Представлена поселеннями та селищами, трьома городищами та поховальними пам'ятками з різним поховальним обрядом.

Поселення та селища розташовувалися на берегах невеликих річок. Розміри поселень невеликі, селища мають протяжність до 2 км. На них розташовувалися житлові та господарські приміщення. Також відомі три городища – Башмачка в Надпоріжжі, Олександрівка на р.Інгулець, Городок по нижній течії Південного Бугу. Всі городища захищали південно-східний кордон, контролювали переміщення кочовиків. Городища мали всі елементи фортифікацій – рови, вали, ескарпи, кам'яні стіни і башти.

Житлобудування мало в асортименті три типи будівель:

- землянки та напівземлянки заглиблені в материк, прямокутні в плані з заокругленими кутами площею 10-30 кв. м., стіни

каркасно-плотової конструкції, обмащені глиною. Такі будівлі поширені в лісостеповій зоні;

- наземні глинобитні житла площею 10-30 кв.м, відомі і багатокамерні споруди площею 65-120 кв.м., їх дах підтримували два ряди стовпів, стіни каркасно-плотової конструкції, іноді в таких спорудах під одним дахом були і житлові приміщення і господарські приміщення, поширений такий тип будівель в Прутсько-Дністровському межиріччі;
- кам'яні наземні будівлі із однієї, двох або трьох кімнат, розмірами приблизно 6 x 20 м., прямокутної в плані форми. Багатокамерні будівлі мали окремі входи, одне із приміщень було господарським. Таки будівлі споруджувалися в Північному Причорномор'ї.

Всі види жител опалювалися відкритими вогнищами, розташованими в одному із кутів приміщення. В ряді випадків простежуються також глиняні печі та комини. Досліджені були також господарські споруди та виробничі споруди, наприклад двоюрисні гончарні горни.

Черняхівські могильники відносяться до типу «полів поховань». Поховання біритуальні, але наприклад в Північному Причорномор'ї переважають тілопокладення. Небіжчики поховані випростаними, головою на північ або захід. Кремація відбувалася за межами могильника, рештки якої поміщалися в урну, або висипалися у невеликі ями. Виділяють окремі групи поховань, зокрема поховання племінної верхівки. Частіше це тілопокладення в яму великих розмірів з дерев'яними конструкціями. Поховання супроводжує багатий поховальний інвентар, часто в нього входять коштовні скляні кубки, посуд для вина, набори для ігор. Також окремо треба виділити так звані «поховання чаклунів». В цих похованнях простежується посмертне розкидання кісток, від'єднання черепа, вони перекривалися великим камінням. Такі дії скоріш за все мали захистити живих від капостей померлого «чаклуна».

Найяскравішою ознакою матеріальної культури черняхівських племен є кружальний посуд, виконаний в єдиному стилі та певним набором форм. Це дозволяє вважати, що технологія на більшість територій була принесена майстрами – вихідцями із римських придунайських провінцій, а в подальшому була освоєна місцевими майстрами. Керамічний посуд за функціональністю можна поділити на тарний, кухонний, столовий, ритуальний. Тарний – для зберігання рідин та зерна (піфоси, корчаги, зерновики), кухонний представлений опуклобокими горщиками із шорсткою поверхнею. Є також сковорідки та цідилки для виготовлення сиру. Столовий посуд дуже різноманітний, має естетичні форми, часто лощений і орнаментований. Серед нього помітне місце займають посудини для напоїв, що не характерно для інших слов'янських культур, але характерно для германських. Окрему групу складає так званий ритуальний посуд, в даному разі «календарний». Його широкі вінця прикрашені символічними зображеннями, які розглядають як календарні символи. А самі чаші, на думку ряду дослідників, могли використовуватися для гадань.

Ліпного посуду в черняхівській культурі набагато менше, частіше він походить з північних регіонів. Крім місцевої кераміки присутня також і імпортна – амфори, миски і глеки покриті червоним лаком і орнаментациєю.

Важливу роль відігравала металургія заліза. Асортимент виробів із нього нараховує 80 найменувань. Це сільськогосподарські знаряддя, предмети озброєння і обладунку. Велика кількість різноманітних побутових предметів, елементів одягу і прикрас із різних матеріалів.

Свідченнями контактів з римською провінційною культурою є велика кількість імпортних виробів, які могли потрапити в черняхівське суспільство під час так званих Скіфських війн, або у якості товарів. На всій території черняхівського ареалу поширені монетні скарби римських денаріїв 1 -2 ст. н.е. та окремі монетні знахідки. Це може свідчити про наявність товарно-грошових відносин в черняхівському суспільстві. Також у римлян черняхівці запозичили технологію склоробного виробництва. Довгий час це було лише

припущенням, але дослідження О.Петраускасом черняхівського поселення біля с. Комарів на Дністрі, доводить існування місцевого скловиробництва.

Синхронної черняхівській **Київська культура** (2-3 – перша пол.. 5 ст.).

Виділяють три етапи її існування:

- ранній (кінець 2 – 3 ст.н.е.) характеризується контактами з балтськими племенами лісової зони, розвивається виготовлення прикрас з виїмчастими емалями, відомі ще з пізньозарубинецького часу, римський імпорт дуже рідкий;
- середній (друга половинв 3 – 4 ст.) – період розквіту культури, встановлюються існі зв'язки з черняхівською культурою, на пам'ятках багато черняхівського посуду, присутні так звані «танаїські амфори», інший імпорт;
- пізній етап (кінець 4 – перша пол.. 5 ст.)сильний вплив черняхівської культури, у вжитку речі, характерні для гунського часу.

Дослідження культури в 40-50 рр. ХХ ст. розпочав В.Даниленко. Ареал поширення культури – Північно-Східна Україна, Південна Білорусь, рф (окремі анклави культури). Має багато рис, пов'язаних з пізньозарубинецькою культурою. Представлена поселеннями та могильниками.

Поселення розташовані на краю надзаплавних терас, мають невелику площу від 0, 5 до 2 га. В середньому на поселенні до 10 будівель. Однак поселення Олександрівка складалось з 24 житлових та 20 господарських споруд. На поселеннях переважають напівземлянки зі стінами каркасно-стовпової або зрубної конструкції. Опалювалося житло відкритим вогнищем в центрі приміщення, рідше зустрічаються печі кам'янки або глиняні. На поселеннях присутні господарські ями-льохи. Також на поселенні Олександрівка досліджені залишки колодязя. Поховальні пам'ятки представлені ґрунтовими могильниками, розташованими поблизу поселень.

Поховальний обряд – тілоспалення на стороні. Майже відсутній поховальний інвентар. Простежується ритуал тризни з подальшим розбиттям посуду. В керамічному комплексі київської культури на ранніх етапах простежується збереження пізньозарубинецьких традицій. Технологія виготовлення – ліплення, тісто містить грубий шамот, через це поверхня посудин нерівна. Форми округлобок і та ребристі, рідко зустрічається орнамент – насічки, пальцеві вдавнення, розчіси, іноді проявляються пшеворські традиції – орнаменти у вигляді трикутників, зиззагів, свастик.

Серед металевих виробів переважають знаряддя праці, зброї мало. Це наконечники стріл та списів, шпори, срібні прикраси для кінської зброї. Характерними для київської культури є ювелірні вироби – фібули, підвіски-лунниці, браслети та ланцюги прикрашені виїмчастими емаллями. На пам'ятках також присутні прикраси і фібули черняхівського виробництва.

Переважає більшість археологів вважає носіїв київської культури безпосередніми предками ранніх слов'ян (носіїв колочинської та пеньківської культур). Також вірогідно вони є венетами, про яких згадує історик Йордан.

Питання для самоконтролю

1. Етнічна ситуація в Європі в римський час.
2. Пам'ятки зарубинецької культури.
3. Пшеворська і вельбарська культури.
4. Київська і Черняхівська культури.
5. Кельто-фракійські культури Закарпаття:
6. Кераміка племен Черняхівської культури.
7. Римська монета на території України.

Література.

1. Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології НАН України. 2022. 448 с.

2. Башкатов Ю.Ю. Бітковська Т.В. Івківці – новий тип пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я. *Археологія*. 2021. №2. С. 52-62
3. Вакуленко Л.В. Скиба А.В. Черняхівські житла з печами-кам'янками в контексті питань слов'янського етногенезу. *In Sclavenia terra*. 2016. Вип. 1. С. 7-29.
4. Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (1 ст. до н. е. – IV ст. н.е.). Київ: Наукова думка, 1992. 176 с.
5. Козакевич Г. Кельти на землях України. Археологічна, мовна та культурна спадщина. Київ: ФОП Наливайко, 2010. 324 с.
6. Петраускас О.В. Черняхівська культура та гуни (за матеріалами археологічних пам'яток України). *Археологія*. 2021. № 2. С. 15-32.
7. Рейда Р.М. Гейко А.В. Сапегін С.В. Конструктивні характеристики інгумаційних поховань черняхівської культури Шишацького могильника. *Археологія і давня історія України*. 2019. № 1. С. 23-29
8. Сидорович В.З. Нове поховання пшеворської культури у Західному Побужжі. *Археологія*. 2022. №1. С. 114-120

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З ТЕМИ

1. Під поняттям «кельтська вуаль» мають на увазі:

- а) вплив кельтської матеріальної культури на сусідні народи;
- б) військова загроза з боку кельтів;
- в) політичний тиск кельтів на інші народи Європи;
- г) існування кельтських племен в багатоетнічному середовищі Європи;
- д) такого поняття не існує.

2. Носіями вельбарської культури були:

- а) балти; б) слов'яни; в) германці; г) кельти; д) угро-фіни.

3. В черняхівській культурі переважає:

- а) посуд, зроблений на гончарному колі;
- б) дерев'яний посуд;
- в) ліпний посуд;
- г) металевий посуд;
- д) гостро донний посуд.

4. Зарубинецька культура датується:

- а) II ст. н.е. – III ст. н.е.; б) IV – VIII ст.; в) V – VII ст.; г) II до н.е. – III ст. н.е.;
- д) V – III ст. до н.е.

5. Звичай встромляти деформовану зброю в дно могили характерний для:

- а) черняхівської культури;
- б) пшеворської культури;
- в) зарубинецької культури;
- г) вельбарської культури;

д) латенської культури.

6. Скарби давньоримських денаріїв характерні для:

- а) черняхівської культури;
- б) празької культури;
- в) зарубинецької культури;
- г) вельбарської культури;
- д) пеньківської культури.

7. Термін «барбарикум» вживається щодо:

- а) центральноафриканських племен;
- б) населення Північної Африки;
- в) населення Північної Європи;
- г) сусідніх з римлянами варварських племен;
- д) населення Британських островів.

8. Графітова кераміка характерна для:

- а) Латенської культури;
- б) Зарубинецької культури;
- в) Черняхівської культури;
- г) Пеньківської культури;
- д) Вельбарської культури.

9. Перша назва Зарубинецької культури:

- а) культура чорнуватих сокир;
- б) культура лійчастої кераміки;
- в) культура довгих курганів;
- г) культура полів поховань;
- д) культура кулястих амфор.

10. В Молдові та Румунії черняхівська культура називається:

- а) Вінча; б) Латен; в) Кукутені; г) Синтана де Муреш; д) Кереш.

ТЕМА 9

АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ СЛОВ'ЯН ТА КОЧОВИЙ СВІТ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В V – X СТ.

Основні поняття і терміни: Велике переселення народів. Писемні згадки про ранніх слов'ян. Склавіни і анти. Явище архаїзації слов'янської культури. Корчацько-празька культура. Пеньківська культура. Бернашівський ювелірний центр. Гайворонський металургійний центр. Колочинська культура. Кочове суспільство. Пам'ятки тюркських племен (гунів, аварів, болгар.) Ознаки тюркських поховань. Кочів'я як археологічні пам'ятки. Матеріальна культура ранньосередньовічних кочовників. Салтівська культура. Городища та поселення. Лука-Райковецька культура. Шумське святилище. Поховальні пам'ятки. Житомирський могильник. Матеріальна культура східних слов'ян VIII –IX ст. Господарство і соціальний устрій.

ЕТНОГЕНЕЗ СЛОВ'ЯНСТВА

III тис. до н.е. – праіндоєвропейці - мобільні племена пастухів. З їх середовища виділяється група носії культур шнурової кераміки-бойових сокир. Ці племена розглядають як протослов'яно-балто-германську єдність. Як **протослов'янські** культури розглядають стжижовську, городоцько-здовбуцьку, передкарпатську. Шнуровики змішувалися з автохтонним населенням, що пояснює незначні відмінності в матеріальній культурі та поховальному обряді.

1600-1200 рр. до н.е. – на основі культур шнурової кераміки формується Тщинецько-комарівської культури, а далі білогрудовської (XI-IX ст. до н.е.).

X-VIII ст. до н.е. – ранній залізний вік, Чорноліська культура, яка більшістю дослідників пов'язується з **праслов'янами** (існує також думка що її носії – фракійські племена агафірсів). Але найдавніша слов'янська топоніміка збігається з територією розповсюдження чорноліських пам'яток.

VII- III ст. до н.е. – під праслов'янами прийнято вважати осілі землеробські племена скіфського часу – «скіфи землероби». Ці племена підпорядковувались скіфам, перейняли їх матеріальну культуру, одяг, мову, але поховальний обряд відмінний від скіфського. Практикується тіло спалення. З середини III ст. до н.е. скіфи також переходять до осілого способу життя та асимілюються зі слов'янським населенням.

Час формування **слов'янського етносу** припадає на період **від III ст. до н.е. до IX ст. н.е.:**

- латенський період – III ст. до н.е. – I ст. н.е.;
- ранньоримський період – I-II ст.н.е.;
- пізньоримський період-гунський час – III- сер. V ст.н.е.;
- період великого розселення слов'ян – V- VII ст.;
- перед державний період (дулібський) - VIII-IX ст.

В 4 ст. н.е. з приходом в Європу гунських племен розпочинається епоха **Великого переселення народів**. Кочові тюркомовні народи з просторів Азії відіграють значну роль в історії раннього середньовіччя. Культура номадів (кочовиків) складається ще в ранньому залізному віці, зокрема у східноіранських племен скіфів та сарматів. Тоді ж проявляються і основні риси кочових суспільств:

- мобільність, пов'язана з формою господарювання відгінним тваринництвом і необхідністю пересуватися за стадами у пошуках нових пасовиськ;
- агресивність, пов'язана з необхідністю отримання нових територій під пасовиська;
- перебування на стадії військової демократії;
- мілітаризація суспільства – у воєнних діях приймають участь всі спроможні воювати.

У кочовиків складається особлива матеріальна культура, вони лишили по собі переважно поховальні пам'ятки, за матеріалами яких і складається уявлення про їх побут і традиції, яка підкріплюється численними писемними джерелами.

!!! З 376 року, року перемоги гуннів над готами і аланами, розпочинають епоха Великого переселення народів. В подальшому відбувається наступне:

- В 5 ст. у Східну Європу приходять болгарські племена кутригурів, утигурів, сарогурів, урогів, оногурів які підкорили гунів-акацирів.
- В 558 році з'являються авари, які пізніше облаштувались в Середньому Подунав'ї. В 660 р.
- В 630 р. в Східній Європі складається об'єднання болгарських племен.
- В 660 р. в степах з'являються хозари, які відтісняють болгар, Хозарський каганат існував до XI ст.
- В 8 - 9 ст. в східноєвропейських степах з'являються печеніги.

Пам'ятки вказаних кочових племен в основному представлені похованнями. Але навіть їх відносно мало – одне поховання епохи Великого переселення народів на 385 поховань різних епох. Частіше це одиничні впускні поховання у вже існуючі кургани. Могильники утворювалися лише на окраїні кочової зони (долини Тянь-Шаню, Передкавказзя, Карпатська улоговина). Поховання різних тюркських народів мали ряд спільних ознак:

- відсутність фібул, які характерні для кочовиків східноіранського походження (сармати, алани);
- діадеми в жіночих похованнях різного статусу;
- наявність прикрас, обтягнутих тисненою фольгою, або інкрустовані колоровими вставками;
- присутність в похованні кінської шкіри з копитами і головою, іноді вона була натягнута на дерев'яний остов;
- наявність в похованнях сідел та кінської зброї;
- наявність в похованні колиски, як в жіночому, так і в чоловічому, в даному разі колиска – побажання швидкого переродження.

Гуннські пам'ятки 4-5 ст. в Східній Європі, і зокрема в Україні, представлені маршрутами кочів'їв, зокрема по східному берегу Азовського моря, 20 похованнями, випадковими знахідками. Відоме поховання хлопчика в Беяусі. Небіжчик лежав на спині головою на північ у ямі, викопаній в підлозі античного склепу. Біля ніг було складено кінську зброю, а на перекритті могили лежали купкою череп та кістки коня, рештки шкіри з копитами.

Основні ознаки матеріальної культури гуннів:

- дволезі мечі та однолезі палаші – озброєння знатних воїнів;
- бронзові литі казани на ніжці, часто багато орнаментовані;
- складні рефлексивні луки гунського типу;
- дерев'яні сідла;

- типові прикраси чоловіків – золоті шийні гривні та сережки в лівому усі;
- скарби золотих монет (Петросса, Румунія- скарб 18,8 кг золотих виробів; Угорщина – 6 кг золотих монет, с. Рублівка Полтавщина - 201 золота монета);
- «гунський поліхромний стиль» - ювелірна техніка перегородчастої інкрустації, так прикрашали зброю, кінську зброю, людські прикраси;
- використання металевих пряжок в геральдичному стилі;
- кінська зброя часто прикрашена виробами із золота та срібла з інкрустацією сердоліками, гранатами, склом;
- жінки і чоловіки носили шовковий одяг, рештки якого збереглись в кількох похованнях;
- на жіночих діадемах зображення дерева життя.

Матеріальна культура **болгар і авар** мало відрізняється від гунської, але є певні особливості:

- аварські воїни носили пластинчасті шнуровані обладунки;
- в 7 ст. однолези меч-палаш передвоюється на шаблю, яка створена для вершника, що наносить удари згори вниз;
- пояси з металевою гарнітурою;
- поява залізних стремен вперше в Європі;
- частіше зустрічається поховальний обряд кремація з подальшим похованням праху в глиняних урнах з ручками;
- спорудження поховальних храмів на честь померлих царів;
- утворення помінальних ям, куди складалися добуті в бою трофеї;
- в аврському мистецтві, особливо в торевтиці, популярні мотиви – грифон та лучник на коні – мерген.

Постійні навали кочових народів негативно відображалися на розвитку **ранньослов'янських археологічних культур**. Вони призвели до явища

архаїзації слов'янської культури, а також до Великого розселення слов'ян, яке відбувалося під тиском кочовиків. Архаїзація проявлялась в тому, що зникли з різних причин ті передові досягнення, які вони здобули зокрема під впливом римської провінційної культури. А в цілому це явище проявилось в тому що:

- знищені деякі виробничі центри (склоробні, по виготовленню кружальної кераміки), ці технології відновляться лише за часів Київської Русі;
- зникають товарно-грошові відносини, вони відновляться лише в кінці 8 ст.;
- господарство знову стає натуральним, а не орієнтованим на ринок;
- перериваються торгівельні зв'язки з Європою та Сходом.

Цей період датується 5-7 ст. До речі, саме 512 році вперше згадується назва «слов'яни» в працях Прокопія Кесарійського. До вказаного часу відноситься існування наступних археологічних культур ранніх слов'ян – Празько-Корчаської, Пеньківської, Колочинської.

Пам'ятки **Празько-Корчаської** культури розташовані в Україні, білорусі, Польщі, Чехії, Німеччині. Першовідкривачами культури були український археолог С.Гамченко та чеський археолог Берковський. Культура представлена селищами, городищами, поховальними та виробничими пам'ятками.

Поселення на більшій території культури невеликі за площею і розташовані групами – «гніздами» на відстані 0,5 – 3 км одне від одного. На території Чехії недавно були виявлені дуже великі поселення, які нараховували сотні будівель. Житла напівземлянки зрубної або стовпової конструкції з печами-кам'янками, на поселеннях поліського регіону печі були глинобитні. Долівка часто викладалася дошками, для потрапляння в

приміщення робились дерев'яні східці. Городища не чисельні, найбільше Зимне, було спалене.

Поховальні пам'ятки представлені невеликими могильниками, зокрема в Україні їх досліджено 12. Поховальний обряд – кремація на стороні з подальшим похованням решток в ямі або урні. Часто у якості урни виступає звичайний горщик, в якому попередньо готували кашу поминальну «страву», а потім не миючи горщик, його використовували як урну. Над похованнями споруджували невеликі насипи.

Відомі також виробничі пам'ятки. Це рештки металургійних горнів, або ювелірні майстерні. Таку майстерню було досліджено на Дністрі біля с. Бернашівка. Там були знайдені 64 ливарницькі форми, напівфабрикати виробів. Це був потужний Бернашівський ювелірний центр. Існувало також гончарне виробництво, на відміну від попереднього часу кераміка виготовляється ліпленням. В основному це горщики з опуклими плечами і короткими прямими вінцями, орнаментовані насічками або зигзагами. Також відомі ритуальні глиняні «хлібці». Вироби із заліза в основному представляють сільськогосподарський реманент – наральники, серпи, коси, сокири, ковальське приладдя. Озброєння в основному наконечники списів, сулиць, стріл. Носіями празько-корчакської культури вважають склавинів, про яких згадують візантійські автори.

Пам'ятки **Пеньківської культури** розташовані на територіях лісостепової і степової зон України, Молдови, Румунії, росії. Культура має чотири локальні варіанти: лівобережний, надпорізький, дніпро-дністровський, дністро-прутський. Відомо близько 300 пеньківських пам'яток, в основному поселень. Площі поселень невеликі, середня кількість жител на поселенні близько 30. При облаштуванні поселення враховувалися умови природного захисту – ріки, ліси, болота. Селища розташовані «гніздами». Відомі також і городища. Цікаво, що Пастирське городище площею 25 га було споруджено ще скіфіми, але активно використовувалося носіями пеньківської культури. На території городища досліджені 50

напівземлянок, господарські споруди, зокрема довгі будівлі для збереження врожаю, майстерні коваля, ювеліра, гончара. Іншою значимою виробничою пам'яткою є Гайворонський металургійний центр, на якому функціонувало 25 плавильних печей.

Поховальні пам'ятки представлені безкурганними могильниками похованнями по обряду кремації з похованням решток в ямах або урнах. Поховання безінвентарні.

Кераміка пеньківської культури ліпна, але виготовлялася у великих об'ємах. Були досліджені гончарні горни для обпалення посуду, зокрема біля с. Федорівка Запорізької обл. Там функціонували 18 горнів, якими користувалися жителі трьох поселень, жителі яких займалися в основному гончарством.

Цікаві зразки ювелірного мистецтва – пальчасті та зооморфні фібули, браслети, пряжки, фігурні бляшки для пояса, скроневі підвіски, сережки, антропоморфні і зооморфні фігурки із срібла та бронзи. Деякі з них походять із речових скарбів, зокрема Мартинівського, знайденого в 1909 році. Скарб містив близько 100 срібних предмета.

Ареал розташування пеньківських пам'яток співпадає з відомостями Прокопія Кесарійського про племена антів, яких він відрізняє від слов'ян. Остання писемна згадка про антів датується 602 роком. Це розповідь візантійського автора Феофілакта Симокатти про те, що аварський каган відправив свого полководця Апсиха напасти на антів. Після цього назва народу більше не згадується.

Колочинська культура (5-7 ст.) належала найбільш північній частині ранніх слов'ян. В 1909 р. пам'ятки були виділені в окрему культуру Е.Симоновичем після розкопок городища Колочин біля м. Гомеля. Територія розповсюдження – південь лісової зони та північ лісостепу. Відомо більше 100 поселень, 12 могильників (досліджено близько 400 поховань). Поселення невеликі, розташовані на перших річкових терасах або на дюнах. Відомо кілька городищ-сховищ. Житла на поселеннях квадратні в плані

напівземлянки зрубної або каркасно-стовпової конструкції, опалювались вогнищами, рідше печами-кам'янками.

Поховальні пам'ятки представлені безкурганними ґрунтовими могильниками, обряд – тіло спалення на спеціальних майданчиках у ежах могильників. Кальциновані кістки поміщали в урни або в ями. Урни-звичайні горщики, в які поїщали очищені кістки, накривались іншими посудинами. В похованнях присутні посудини з жертвовною їжею. На могильниках поховання поділені на «сімейні ділянки» по 7-12 могил у межах обшинного могильника.

Матеріальна культура – кераміка ліпна з домішками шамоту коричневого кольору, іноді залощена. Виділяють тарний посуд, горщики, сковорідки, посуд неорнаментований, іноді є наліпки. Метал – вироби із заліза та сталі: знаряддя праці, предмети озброєння. Зустрічаються бронзові та срібні прикраси, пальчасті фібули, деталі військових поясів, шийні гривні. Вони в основному входять у вміст скарбів, зокрема Новосуджанського, Великобудського та ін. В 7-8 ст. колочинська культура трансформувалась у волинцівську, коли поєдналися з носіями корчакської культури, які з'являються на лівобережжі Дніпра.

Волинцівська культура була виділена Макаренко на початку ХХ ст. Головною пам'яткою культури є Битицьке городище. Охоплює лісостеп і південні регіони Полісся дніпровського лівобережжя та частково на правобережжі. Культура представлена неукріпленими поселеннями біля води. Єдине відоме городище Битиця, площею 70 га, на його території досліджено близько 60 жител. Тип житла – прямокутна або квадратна напівземлянка, площею 12-18 кв.м. В північній частині житла розташовувались глинобитні печі. На поселенні розташовані господарські споруди, ями, майстерні.

Могильники ґрунтові, поховальний обряд – тіло спалення в спеціальному місці на краю могильника. Рештки кремації поміщались в урни

з особистими речами. Речі не носять сліди перебування у вогні. Біля урн розміщені посудини з їжею. На деяких могильниках була огорожа з кілків.

Матеріальна культура – керамічне виробництво представлено ліпною та кружальною керамікою. При цьому кружальний посуд високої якості, він складає 10% від загальної кількості кераміки. Лише на Битицькому городищі його 60%. Присутня металообробка. Виготовлялись с/х інвентар, предмети озброєння (наконечники списів і дротиків, кольчужні пояси). Прикраси відомі із скарбів Битицького, Харівського, Андріяшівського та ін. Серед пиркаса срібні та бронзові браслети, сережки, шийні гривні, антропоморфні фібули, ланцюжки, намиста. Амулети – просвердлені ікла ведмедя. Волинцівську культуру пов'язують з літописними сіверянами.

З сіверянами ряд дослідників пов'язують і **Роменську культуру** (2 пол. 8 – 10 ст.). Культура була виявлена М.Макаренком біля м. Ромни на початку ХХ ст. Поширена в лісостепу та на півдні Полісся лівобережжя Дніпра. Серед пам'яток багато городищ, розташованих на високих крутих берегових мисах, або на останцях. Городища мають складну фортифікацію. До городищ примикали поселення, які за площею більші ніж самі городища. Житла розташовувались групами, подібні до волинцівських. Простежується вуличне планування. Печі в житлах вирізані в материк або складені із шматків залізної руди, відомі вогнища. Господарські споруди наземні легкої конструкції.

Поховальні пам'ятки – курганні могильники. Поховальний обряд – тіло спалення за межами і захоронення решток в урнах, тіло спалення на місці та тіло покладення. Серед поховального інвентаря посуд з ритуальною їжею, ікла ведмедя, вовка, собаки.

Матеріальна культура – ліпна кераміка, на пізньому етапі розвитку культури гончарний посуд давньоруського зразка, а також салтівський та візантійські амфори. Металеві вироби – сільськогосподарський інвентар, ремісничі та побутові речі. Зброя представлена улаком меча, шаблею, наконечниками стріл металевими та кістяними, бойовими ножами. Із глини

виготовляли також прясельця, «хлібці», фігурки тварин, свистульки. Прикраси були виявлені в скарбах – Суджанському, Івахнівському, Полтавському, новотроїцькому. Це срібні та бронзові пластинчасті браслети, гривні, каблучки, пряжки, бляшки, бронзові бубонці і гудзики, скроневі кільця спіральні, які притаманні виключно вказаному регіону і вважаються етнічною ознакою сіверян. Також відомі прикраси салтівського типу. та монетні скарби арабських дирхемів.

На межі 7 – 8 ст. пам'ятки празько-корчацької культури еволюціонують в пам'ятки **Лука-Райковецької культури**. Вперше їх дослідив В.Гончаров. Ареал культури включає території України, Молдови, Румунії, Болгарії, білорусі. В Україні зокрема відомо 500 пам'яток лука-райковецької культури. Переважно це неукріплені поселення. Хронологічні рамки культури кінець 7 – початок 10 ст. Час існування умовно ділиться на два періоди – дулібський та давньоруський.

Пам'ятки представлені поселеннями і городищами, могильниками і культовими місцями, виробничими центрами. Городища поділяють на городища-сховища та на городища – адміністративно-ремісничі центри. У городищ складна система фортифікацій. Біля городищ розташовані селища. В деяких регіонах вони облаштовані на місцях городищ раннього залізного віку. Житлобудування представлене напівземлянками стовпової конструкції або зрубу, житло обігрівалося піччю кам'яною. На городищах будувалися наземні житла з підвалами, розташовані вздовж ліній укріплень з печами-коминами. Такі будівлі зокрема досліджені на городищі Ревне. Окрім житлових приміщень на городищі досліджено майстерні, двохярусні гончарні горни, ями-льохи. Є ще один тип городища – святилище. Вони не мають оборонних стін, а на валах і дні ровів знаходяться рештки поховальних вогнищ.

Поховальні пам'ятки райковецької культури представляються ґрунтовими та курганними могильниками. Поховальний обряд – кремація. Рештки кремації ховали в ямі, або висипали в урну. В деяких похованнях

розміщено кілька урн. Курганні поховання розповсюджені на Волині, Буковині, в Закарпатті. Підкурганні поховання трьох типів – поховання в ямах, на горизонті у вигляді ритуальних кострищ, в урнах. Іноді фіксуються сліди дерев'яних огорож навколо поховань. З 9 ст. поширюється тілопокладення.

До культових споруд райковецької культури відносять майданчики з кільцевими валами, кам'яними виростками і слідами кострищ на Закарпатті. З ними часто пов'язані кам'яні ідоли. До речі з райковецькою культурою пов'язують Збруцького ідола з гори Богит. На Житомирщині було досліджено святилище біля с. Шумськ. Воно мало хрестоподібну форму з великою стовповою ямою в центрі. До святилища, вірогідно присвяченого богині Морені, примикав ґрунтовий могильник.

Матеріальна культура лука-райковецької культури продовжувала традиції корчацько-празької. На першому етапі розвитку культури існував ліпний посуд, далі його стали виготовляти за допомогою повільного гончарного кола. Але такі види посуду як сковорідки та миски ліпилися. Прикрашався посуд лінійно-хвилястим орнаментом. Представлений також імпортований посуд – салтівські та кримські амфори.

Спостерігається високий рівень чорної металургії та металообробки заліза та сталі. Широкий асортимент виробів – господарські предмети, зброя, побутові речі, такі як кресала та деталі відер. Виготовляються прикраси із кольорових металів – дротяні скроневі кільця, фібули, сережки-лунниці, підвіски-бубонці. Використовуються імпортовані пронизки та намистини.

Для райковецької культури характерні монетні скарби срібних арабських дирхемів – універсальної валюти того часу.

Пам'ятки типу Лука-Райковецька є головним компонентом формування давньоруської культури разом з волинцевською і роменською археологічними культурами.

Питання для самоконтролю

1. Епоха великого переселення народів. Кочовий світ Євразії (гуни, болгари, авари).
2. Причини архаїзації слов'янської культури на початку V ст.
3. Корчацько-празька та пенківська археологічні культури
4. Господарство та суспільний устрій східнослов'янських племен VIII – X ст.:
 - Лука-Райковецька культура;
 - Волинцевська і роменська культури.

Література.

1. Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології НАН України. 2022. 448 с.
2. Абашина Н.С. Давні слов'яни. Археологія та історія. Київ: Стародавній Світ, 2012. 364 с.
3. Горбаненко С.А. «Магічний» посуд давніх слов'ян. *In Sclavenia terra*. 2018. Вип. 2. С. 93-112.
4. Дяченко Д.Г. Райковецька культура в Середньому Подніпров'ї. *Археологія і давня історія України*. 2021. № 3. С. 155-168 с.
5. Журавльов О.П., Горбаненко С.А. Райковецька культура: тваринництво vs мисливство. *In Sclavenia terra*. 2020. Вип.3. С. 156-230.
6. Пеняк С.І. Ранньослов'янське давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст. Київ: Наукова думка, 1980. 178 с.
7. Погоржельська І.В. Горбаненко С.А. Слов'янські тканини останньої чверті I тис. н.е.: результати досліджень. *Археологія*. 2022. №4. С.49-59
8. Прищепа Б.А. Формування ранньослов'янських поселенських структур за матеріалами досліджень пам'яток другої половини I тис. басейну р. Горині. *Археологія і давня історія України*. 2019. №1. С.43-53.
9. Прищепа Б. А. Житла райковецької культури в басейні р. Горині. *In Sclavenia terra*. 2018. Вип. 2. С. 73-92.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З ТЕМИ

1. Епоха великого переселення народів припадає на:

- а) V – VII ст.;
- б) I – V ст.;
- в) III – VII ст.;
- г) IV – VII ст.;
- д) I – III ст.

2. З літописними антами пов'язують носіїв:

- а) празької культури;
- б) черняхівської культури;
- в) пеньківської культури;
- г) пшеворської культури;
- д) зарубинецької культури.

3. З етносом склавинів пов'язують носіїв:

- а) зарубинецької культури;
- б) черняхівської культури;
- в) пеньківської культури;
- г) пшеворської культури;
- д) празької культури.

4. Під архаїзацією слов'янських культур розуміють:

- а) зникнення деяких ремісничих центрів;
- б) знищення великої кількості слов'янських поселень;
- в) занепад чорної металургії;
- г) занепад землеробства;
- д) зміна поховального обряду.

5. Корчакська культура датується:

- а) V – VII ст.; б) IV – VIII ст.; в) V – VI ст.; г) II - VI ст.; д) II – III ст.

6. Гайворонський металургійний центр існував у:

- а) III - IV ст.; б) VI – V ст.; в) IV – V ст.; г) V – VII ст.; д) VII – IX ст.

7. Гайворонський металургійний центр це пам'ятка:

- а) Пеньківської культури;
- б) Зарубинецької культури;
- в) Черняхівської культури;
- г) Роменської культури;
- д) Пшеворської культури.

8. Корчакські пам'ятки мають аналоги:

- а) в Греції; б) у Франції; в) в Італії; г) в Болгарії; д) в Чехії.

9. Пам'ятки Корчакської культури вперше дослідив:

- а) С.Гамченко;
- б) І.Левицький;
- в) І.Свешніков;
- г) Ф.Штейнгель;
- д) Я.Яроцький.

10. Статуетки танцюючих чоловічків були у складі скарбу:

- а) Мартинівського;
- б) Бородинського;
- в) Перещепинського;
- г) Карбунського;
- д) Першотравеньського.

ТЕМА 10.

АРХЕОЛОГІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Основні поняття і терміни: Городища і селища періоду утворення держави. «Гради древлянські» та їх ознаки. Міста і замки. Змієві вали. Поховальні пам'ятки. Культові пам'ятки. Капища. Святилища. християнські храми. Речові скарби. Сільське господарство і промисли. Сільськогосподарський інвентар, предмети побуту. Ремесла Київської Русі. Матеріальна культура. Ювелірні вироби. Емаль. Зернь. Скань. Філігрань. Озброєння та обладунків. Архітектура. Культура Київської Русі. Графіті. Матеріальна культура та пам'ятки печенігів і половців. Чингульський курган.

Хронологічні рамки якими визначаються археологічні пам'ятки Київської Русі IX - сер. XIII ст. Серед них поселення, городища, міста, поховальні пам'ятки, виробничі пам'ятки, культові місця та християнські храми. Час формування матеріальної культури поділяють на два періоди – період IX – X ст. та XI – сер. XIII ст.

Головні компоненти формування давньоруської культури – лука-райковецька, волинцевська та роменська археологічні культури. Тож поселення IX – X ст. були розглянуті у рамках відповідної теми.

!!! Неукріплені поселення:

- відкриті сільські поселення в джерелах XI-XIII ст. в джерелах називають весь, село, погост, слобода, сельво, селище;
- територіальна община **вервь** складалась із кількох поселень вісей, найбільше селище – погост, приватні поселення – села.

Поселення часто розташовані біля річок, витягнуті по берегу, вздовж дороги або оврага. Існували мисові селища, поселення на дюнах і вододілах.

Поселення XI – XIII ст. відрізняються розмірами, вони збільшуються до 8 -10 га. і являють собою до 30 окремих комплексів-садиб (середня площа садиби – 0,2 га). В комплекс садиби входять житлова споруда, господарська

будівля, господарська яма-льох, іноді простежується дерев'яна огорожа навколо садиби. Окрім напівземлянкових будівель спостерігаються і наземні. Окремо треба виділити феодальні садиби XII – XIII ст. Це невеликі фортеці площею 0,2 га, які мають фортифікаційні споруди. На територіях розташовувалося житло феодала, часто двоповерхове, інші господарські і житлові приміщення.

Матеріальна культура поселень, географічно наближених до міст, мало чим відрізняється від міської. На прикладі досліджень поселення Рословське можна бачити в культурному шарі пам'ятки імпортовані речі, предмети для письма (стилоси – «писала»), застібки від книжок. Ці факти вказують на можливість придбання речей на ринку, наявність значного відсотка сільського населення, яке володіло грамотою, могло читати і писати. Побутові речі і знаряддя праці не відрізнялися від міських. Зокрема зустрічаються навісні замки і ключі до них. На поселенні Софіївська Борщагівка була знайдена металева нашивка прочанина, який вклонився Розп'яттю «Святий Лік» у Тоскані в Лукка – це єдина знахідка в Східній Європі. Також знайдені хрестики з Палестини від Гробу Господнього.

Перше повністю досліджене селище Автунічі на півночі Чернігівської обл. Воно було одношаровим, віддаленим від великих міст і феодальних замків, торговельних шляхів. Площа розкопу – 27 000 кв.м. Виявлено 664 об'єкти. Рядове селище продемонструвало розвиток ремесел і промислів, соціальну неоднорідність населення (садиби, престижні речі). В побуті селян багато речей міської та елітної культури. Високий розвиток духовної культури, писемність сільського населення, високий рівень добробуту не зважаючи на зону ризикованого землеробства.

Важливими пам'ятками часів Київської Русі є **городища**. Існують різні підходи до класифікації городищ. А.Куза – за ступенем археологічного вивчення (було класифіковано 1395 городищ):

- стаціонарно досліджені широкою площею (236);

- вивчені розвідковими розкопками та шурфами (626);
- досліджені без цілеспрямованих розкопок культурного шару (458);
- поселення, культурно-хронологічні риси яких визначені не чітко (75).

Класифікація П.Рапопорта за принципом – городища, як пам'ятки військово-інженерного мистецтва: островні, ісові, округлі, складно-мисові, складні, волинського типу, окремо виділені городища Болохівської землі. Він визначає і соціальні риси – обшинні укріплення, міста, замки, фортеці.

М.Кучера поділив городища на прості і складні. Прості визначаються топографією з позначенням форми і структури укріплень. типи складних городищ – за планувальною структурою з позначенням топографічного розташування і форми.

В.Довженок виділив 4 основні типи поселень – неукріплені села, укріплені двори феодалів, сторожові оборонні пункти, міста як політичні, культурні, ремісничі і торгові центри.

А.Куза – соціально-історична типологія укріплених поселень:

- IX- п. XI ст. – укріплені поселення сільських громад, центри племен, дружинні табори, адміністративно-військові центри волостей, ранні міста, сторожові фортеці;
- XI- п. XII – садиби-заки, адміністративно-військові центри волостей і погостів, сторожові фортеці, міста;
- сер. XII – сер. XIII ст. – садиби-замки, адміністративно-військові центри, сторожові фортеці, старші та молодші міста.

Городища IX-X ст. розташовані на високих мисах річок, обрисами повторюючи їх. Площа таких городищ невелика, присутні фортифікації, які часто доповнюють природні особливості місцевості. Прикладом можуть служити так звані «гради древлянські» - городища –племінні центри на землях літописних древлян. Це переважно мисові городища, наприклад

Малинське. Воно розташоване на мисовому уступі р.Ірша на висоті 15 м. над водою. Площа майданчика городища – 0,3 га. Городище мало природний захист – глибокі яри. Древляни використовували захисні особливості рельєфу з максимальною ефективністю. Так само розташовані городища Коростень III, IV, Іванків, Листвин, Новоград-Волинський, Олевськ, Райки та ін. На прикладі городища Коростень I можна розглянути фортифікаційні споруди. Тут присутній рів, простежується ескарпування схилів, на городищі сформовані дві площадки – берми і два ескарпа. Також спостерігаються рештки валу з двома рядами клітей. Зовнішній ряд клітей був забутований камінням і глиною, а внутрішній слугував приміщенням для господарських потреб, також там розташовувалися майстерні і приміщення для дружинників. В середині X ст. практично всі древлянські городища знищені військами київської княгині Ольги. Іншим прикладом облаштування городищ в X ст. є Шестовицьке городище на Десні. Площа городища 1 га, висота валу – 2 м, рів має глибину 1 м., і ширину до 12 м. В'їзд в городище захищався дерев'яними баштами. Навколо городищ утворювалися ремісничі посади, забудова яких була традиційною для вказаного періоду.

Городища XI – XIII ст. або розбудовувалися на основі попередньо існуючих городищ, або будувалися за певним планом. Так в XI ст. з'являється ціла мережа фортець, відстань між якими складає в середньому 5 - 8 км. Будівництво цієї оборонної лінії було розпочато при Ярославі Мудрому з метою захисту від набігів кочових племен. Більшість городищ будувалося із землі і дерева. Висота валів – 4-5 м, ширина 15-20 м. Рови мають в розрізі трикутну або трапецієподібну форму, глибину 3-4 м, ширину 8-12 м. Основою валу були дерев'яні конструкції, які скріплювали насип – городні. Їх забутовували камінням і глиною. Також простежуються пустотілі конструкції – кліті. Прикладом фортифікацій XIII ст. можуть слугувати Райковецьке городище, Звягельське городище та ін. Площа Райковецького городища – 1,25 га. Вали городища будувалися на основі

городень, дерев'яна стіна, на думку дослідників, мала висоту 4,5 м. Простежуються також 2 лінії ровів.

Окремо слід згадати «Змієві вали». Це оборонна лінія, побудована в X-XI ст. довжиною до 1000 км. Вона має складні оборонні споруди – рови, вали з дерев'яними надбудовами. Всього побудовано було 23 вали в дев'яти оборонних лініях.

Характеризуючи **поховальний обряд** слід пам'ятати що протягом історії Київської Русі існує період язичницький та період християнський. Відомі також «ритуальні захоронення», виявлені Б.Тимощуком. Вони утворились при побудові укріплень.

Поховання язичників – традиційна кремація, іноді тілоспалення в домовині (Житомирський могильник). Подібні поховання датуються IX-X ст., але зустрічаються і в наступні століття особливо на периферії. В подальшому з прийняттям християнства, переймається і християнський поховальний обряд. Він характеризується тілопокладенням головою на схід, і практично відсутнім супровідним інвентарем. Перший християнський цвинтар досліджений біля Києва датується X ст.

Поховання також можна характеризувати за соціальною та етнічною ознаками. Виділяють так звані дружинні могильники. Наприклад Гнездово, Шестовиця, Київський могильник. У складі таких могильників часто зустрічаються варязькі поховання. Їх відрізняють наявність в похованні скандинавських речей, обов'язкова присутність предметів озброєння, іноді в похованні дружинника присутнє супровідне жіноче поховання. Для дружинних поховань характерні також присутність решток коня.

Присутні також могильники балтського походження, утворені прибалтійським населенням, переміщеним на київські землі ще Ярославом Мудрим. Зокрема останні роки досліджується могильник Острів. На могильники представлені ґрунтові поховання з інгумацією і багатим поховальним інвентарем.

Поховання давньоруської еліти також відрізняється. Прикладом такого поховання X ст. є відомий курган Чорна могила в Чернігові досліджений Я.Самоквасовим. Поховальна споруда мала висоту 11 м., діаметр 40 м., курган був оточений ровом шириною 7 м. Поховання чоловіка і жінки здійснене за обрядом кремації на місці. В похованні був багатий поховальний інвентар, частина якого згоріла або оплавилася в поховальному вогнищі. Після спорудження первинного насипу висотою близько 7 м. на вершині відбулася тризна, рештки якої містили багатоцінних предметів, серед них і відомі ритони з срібним окуттям, статуетка бога Тора та ін. Після тризни курганний насип був досипаний. Камера поховальної споруди символізувала дерев'яний будинок. Це самостійне, автохтонне явище. Поховання в човнах за Костянтином Багрянородним ховали в Середньому Подніпров'ї (Русі внутрішній) та Новгороді (Русі зовнішній), між ними в Заліссі обряд не зафіксовано.

Відомі зрубні гробниці, зокрема в дніпро-деснянському межиріччі, зокрема в Шестовиці. Окремі поховання в Києві, Коростені, Вишгороді.

Християнські поховання – IX-X ст. ранньохристиянський період. В цей час вже серед русів є християни. На думку М.Брайчевського у 860 р. відбулось хрещення значної частини феодальної верхівки. в Костянтинополі руські купці відвідували церкву св.. Мамонта Кесарійського. Християнські поховання біля церков, виділяють поховання ченців з кам'яними «подушками». Найкраще збереглись поховання тих храмів, що припинили своє існування після 1240 р.

Після прийняття християнства давньоруські князі перейняли деякі традиції візантійських імператорів, зокрема поховання в саркофагах, які розміщувалися в соборах та церквах. Мармур для саркофагів ув дуже дорогим, його було важко транспортувати, тому більшість саркофагів київських князів та членів їх родин були поховані в саркофагах із пірофілітового сланцю. В Києві 96 поховань в храмах, з них 28 в саркофагах.

поховання розташовувалось в західній частині храмів (нартексі), дитячі поховання у вівтарній частині.

Поховання на території міських садиб під підлогою або під черинем печі, серед них 7 дитячих із 10 відомих. Всі з дотримання поховального обряду. Мабуть так ховали нехрещених.

Чернечі поховання в Печерському монастирі – поховання-катакомби з камерами-криптами, або в нішах. Відомі полиці для кісток і черепів. (Поховальні кісткотехи афонської традиції).

Масові поховання – скудельниці, де ховали самогубців, заразних та ін., братські могили, зокрема за Десятинною церквою, непоховані рештки.

Культові місця язичницькі – капища, требища ідольські, святилища. Часто такі ісця мають епоніми – Красна гірка, Лиса гора, Бабин, Погансько (Чехія). Городища-святилища – Аркона (Рюген) IX-XII ст., Звенигород, діяло до 15 ст., Бабин (Чернігівська обл.)Бабка (Рівненська обл.), Богит, IX-XIII. Богит, Звенигород і Говда ніби утворюють трикутник (до річч рядом населені пункти з назвами Сатанів, Сатанівка, Чортків).В Звенигороді 3 капища, 15 культових споруд, 10 довгих наземних будівель, фортифікації. Шуськ – будівля хрестоподібної форми, орієнтована по сторонах світу, в центрі велика стовпова яма, в центрі також вогнище, поряд місце для кремації-кругла площадка з перепаленою поверхнею, шаром вугілля товщиною 50 см, оточена кільцевим ровиком.

Християнські храми часто будували над похованнями язичницьких некрополів, поховань княжої родини. Так ніби їх наvertsали в християнство посмертно. Відомо що в Десятинну церкву було перенесено рештки кн.. Ольги в 1007 р., у 1044 – кн.. Ярополка та Олега Святославовича. Софійський собор також побудовано на місцях курганних поховань. Будівництво храмів знаходилося під впливо візантійських традицій. Багато церков були дерев'яними. Переважає хрестово-купольна конструкція. Так була побудована Десятинна церква, пізніше до неї добудували галереї.

Основою економіки Київської Русі була аграрна сфера. Інтенсивність землеробства залежала від зони – ризикованого землеробства, або зони чорноземних ґрунтів. Краще розвивалося на півдні, там був і кращий інвентар. На півночі соха, на півдні плуг і рало. Використовувалися традиційні і нові знаряддя для обробки землі – лемеш, чересла, плуг. Зокрема використання плуга дозволило збільшити орний фонд новими переложними землями. Для збору врожаю користувалися косами, серпами, вилами, граблями. Під час розкопок Райковецького городища знайшли 22 наральники, 113 серпів, 32 коси. Наральники вузьколезі та широко лезі, для обробки різних ґрунтів. Лемеші і чересла – робочі частини плуга, використання якого більш характерно для XII-XIII ст.

Розвивалося також тваринництво, птахівництво. Остеологічні рештки свідчать про розведення великої рогатої худоби, свиней, малої рогатої худоби, собак і котів. Також розводили коней – високих, зокрема угорської породи, для верхової їзди, низьких – диких місцевих, для використання в господарстві та військовій справі. Велику роль відігравали промисли - рибний, добування бортного меду та продуктів бджільництва, і, особливо добування хутряного звіра – мисливство (від слова «мись» - білка).

Давньоруське ремесло умовно можна поділити на три види:

- вотчинне, коли майстер працює на замовлення феодала, виготовляє речі на його смак, як правило, вироби будуть оригінальними;
- посадське – ремісник працює в основному на ринок, серії виробів будуть однаковими;
- кустарне – поширене у віддаленій сільській місцевості, де ремісники працювали на потреби поселення або кількох поселень, вироби часто були середньої якості, іноді спостерігається примітивне копіювання міських зразків.

Археолог Б.Рибаков нарахував в Київській Русі 78 ремесел. Провідною галуззю була чорна металургія, існував ряд металургійних центрів, наприклад Городськ (недалеко від Житомира). Давньоруські ковалі виготовляли до 150 найменувань виробів. Окремо виділяється зброярство. Щодо виготовлення мечей, то відомий лише один приклад підписного меча «коваль Людота», але мечі поставлялися з Північної Європи, або з Західної Європи. Виробляли кольчуги і інші деталі обладунку, наконечники списів, сулиць, стріл, бойові сокири.

Ювелірна справа представлена складними технологіями – зерню, сканню (скроневі кільця), перегородчастими емалями (діадеми, барми, колти, рясни, хрести), чернню (колти, медальйони, персні, браслети-наручні), тисненням та ін. Технологією ливарництва виготовляли хрести-енколпіони, змійовики, браслети. З XII ст. збільшується кількість скляних виробів, склоробні майстерні з'являються в Києві. Популярною скляною прикрасою в цей час стають різнокольорові скляні браслети.

В гончарстві більша кількість виробів виготовляється за допомогою ножного гончарного кола. Липна кераміка зустрічається лише у віддалених регіонах. Вірогідно існують і державні майстерні, на це може вказувати поява клейм на денцях кружального посуду – тризуб, двозуб та ін. Ставили клейма на власних виробках мабуть і звичайні гончарі – зображення сонця, трикутника.

Важливою галуззю давньоруської економіки був добуток та обробка пірофілітового сланцю – шиферу. На Овруцькому кряжі, де знаходиться родовище, склалася ціла пірофілітові індустрія. На IX-X ст. припадає початковий етап видобутку, з 40-х років X ст. доходить до промислових масштабів. В XI-першій половині XIII ст. – відбувається розквіт індустрії, з другої половини XIII ст. обмежений видобуток в місцевих масштабах. Пам'ятки утворюють промисловий комплекс - кар'єри (Збраньківський, Нагорянський, Кур'янівський), спеціалізовані виробничі поселення та транспортні шляхи.

Більшість поселень вказаного регіону (виявлено 15 поселень) займалася добичею, первинною обробкою і транспортуванням кам'яних плит в стільні гради. Жителі інших поселень виготовляли дрібні вироби – прясельця, іконки, хрестики, які в подальшому продавалися на всій території Київської Русі та за її межами. Важливість регіону для Києва підкреслюється тим, що в Вручаї завжди знаходився представник князівської родини, який і контролював ситуацію навколо родовища.

Київська Русь постійно контактувала з кочовим світом степів. З X ст. найбільш впливовими стають печеніги. Саме вони складають перший союз степняків і спрямовують свої сили проти населення Київської Русі. Кочів'я печенігів простягалися від Волги до Дунаю. Втратили свою могутність після поразки від князя Ярослава Мудрого в 1036р.

На зміну печенігам приходять торки - огузи, які отримавши поразку від київських князів стали їх конфедератами і частиною війська. яке охороняло степові кордони князівства. А з 1055 року в причорноморських степах з'являються половці, або кипчаки. Вони поділялися на орди (20-40 тис. чол.). Відомо що в XII ст. в степах кочувало 12-15 орд (500-600 тис. чол.).

Основним способом існування половців довгий час були набіги та грабунки осілих народів. Основа господарства – кочове тваринництво. Розвивалися і окремі галузі ремесла – чорна металургія, ковальство, зброярство, ювелірна справа. В XII – XIII ст. частина половців осідає на землю, яку отримує від князів за умови несення військової служби. В літописах їх називали «свої погані». Вивчення матеріальної культури середньовічних кочовиків відбувається по поховальних пам'ятках. Поховання частіше були впускними у вже існуючі курганні насипи. Основні види поховань XI-XII ст.:

- впускні у вже існуючі кургани у прямокутній або овальній ямі витягнуті, орієнтовані головою на схід, часто в труні або колоді, присутні кістки коня;

- впускні поховання у прямокутній або овальній ямі у сурченому стані;
- під курганому прямокутній ямі зі сходинкою, на яку покладено кістки коня, витягнутий кістяк на підстилці, орієнтоване поховання захі-схід;
- поховання в ямі, над ямою дерев'яне перекриття;
- поховання під курганом у могилі з підбоєм, небіжчик покладений у підбої головою на захід;
- безкурганне поховання – тілопокладення на спині.

У випадку поховань з насипом кургану, насип склався із землі, або землі, перемішаної з камінням. Найвідомішим половецьким похованням представника еліти є Чингульський курган (с. Заможне Запорізької обл.) Поховання чоловіка в дерев'яній труні з відкидною кришкою, яка замикалася на 4 замки. Поряд зв'язка ключів. На кришку труни покладено спис. Ноги померлого були зв'язані золотим ланцюгом. Залишилися фрагменти шовкового кафтану. В похованні багатий супровідний інвентар, зокрема повний набір озброєння і обладунків. Вірогідно це поховання одного із половецьких ханів, датоване XIII ст. Однією із ознак половецьких курганів були так звані половецькі баби – кам'яні статуї літніх жінок. На думку дослідників вони пов'язані з поминальними ритуалами та культом предків.

Питання для самоконтролю

- 1.Городища та фортифікації Київської Русі.
- 2.Неукріплені поселення Київської \Русі.
3. Поховальні пам'ятки.
4. Господарська діяльність і ремесла.
5. Побутові речі давньоруського населення.
6. Давньоруські скарби.
- 7.Пам'ятки середньовічник кочовників (печеніги, торки, половці)

Література.

1. Археологія України за роки незалежності. Київ: Інститут археології НАН України, 2022. 448 с.
2. Баранов В.І., Івакін В.Г., Широухов Р.А. Поховальний обряд могильника Острів (за матеріалами археологічних науково-рятувальних досліджень 2017-2018 рр.). *Археологія і давня історія України*. 2022. №2. С.235-266
3. Бібіков Д.В. Конструктивні особливості камерних поховань доби вікінгів у середньому Подніпров'ї. *Археологія і давня історія України*. 2020. №1. С.294-299.
4. Баранов В.І. Івакін В.Г. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017-2019 рр.) *Археологія і давня історія України*. 2020. №2. С.300-320
5. Бібіков Д.В. Човни та їхні символи в поховальному обряді південноруських земель. *Археологія і давня історія України*. 2022. № 2. С. 65-82.
6. Бібіков Д.В. Конструктивні особливості камерних поховань доби вікінгів у Середньому Подніпров'ї. *Археологія і давня історія України*. 2020. №2. С.294-299
7. Біляєва С.О. Тюркський фактор у геопросторі України (за матеріалами археологічних досліджень). *Археологія і давня історія України*. 2018. № 1. С.85-100.
8. Готун І.А., Казимір О.М. Середньовічні селища київських передмість за результатами робіт останніх сезонів. *Археологія і давня історія України*. 2019. №1. С.140-171.
9. Довженок В.Й. Давньоруське місто Воїнь. Київ: Наукова думка, 1966. 145 с.
10. Моця О.П. Дослідження курганів древлянської землі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Археологія і давня історія України*. 2017. № 4. С.296-298.

- 11.Петраускас О.В., Петраускас А.В. Дослідження сільських промислових та поселенських пам'яток давньоруського часу на Правобережній Київщині. *Археологія і давня історія України*. 2020, №2. С.258-280
- 12.Пилицук Я.В. Етнополітичний розвиток Дашт і Кипчак у IX – XIII ст. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Кримського, 2013. 288 с.
- 13.Прядко О.О. «Бусурменське» городище на р. Іква. *Археологія і давня історія України*. 2020. №2. С.137-141
- 14.Сергеєва М.С. Косторізна справа к Стародавньому Києві. Київ: КНТ, 2011. 256 с.
- 15.Сергеєва М.С. Дерев'яні артефакти з Райковецького городища. *Археологія і давня історія України*. 2018. № 3. С. 205-210
- 16.Терський С.В. Археологія України (середньовічна доба). Львів: Вид. Львівська політехніка, 2017. 246 с.
- 17.Томашевський А.П. Агломерації літописної Овруцької волості. *Археологія і давня історія України*. 2020, №2. С.58-751.
19. Бібіков, Д. В. Дерев'яні конструкції в курганах райковецької культури: генеза, аналогії, семантика . *Археологія і давня історія України*. 2023. № 3. С. 24—52
20. Томашевський, А. П., Борисов, А. В., Гнера, В. А., Король, А. В., Мисак, В. М. Змієві вали. Сучасність: проблеми, завдання, перспективи. *Археологія і давня історія України*. 2023. № 3. С.166—176

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З ТЕМИ

1.Давньоруські городища «гради древлянські» датуються:

- а) X – XI ст.
- б) XII ст;
- в) XI ст.;
- г) IX – X ст.;
- д) XII – XIII ст.

2.Давньоруська матеріальна культура склалась на основі:

- а) Лука-Райковецької культури;
- б) Зарубинецької культури;
- в) Черняхівської культури;
- г) Пеньківської культури;

д) Вельбарської культури.

3. Дерев'яні конструкції, які скріплювали насипи валів давньоруських городищ це:

а) городні; б) крепиди; в) кромлехи; г) кліті; д) ескарпи.

4. Скляні браслети серед давньоруських прикрас з :

а) XII ст.; б) X ст.; в) IX ст.; г) VIII ст.; д) VII ст.

5. Райковецьке городище являло собою:

а) фортецю з гарнізоном;

б) городище-сховище;

в) феодальну садибу;

г) ставку князя;

д) місто.

6. На денцях давньоруських керамічних виробів ставився знак:

а) сонце; б) коло; в) колос; г) тризуб; д) квадрат.

7. Вотчинні ремісники давньоруського часу працювали:

а) на замовлення феодала;

б) на ринок;

в) на замовлення родичів;

г) на замовлення сусідів;

д) на створення скарбів.

8. Поховальний обряд язичницького періоду Київської Русі:

а) інгумація;

б) муміфікація;

в) кремація;

г) поміщення в Башту мовчання;

д) поховальний обряд невідомий.

9. Київських великих князів ховали:

а) в саркофагах на території соборів;

б) в ґрунтових могильниках;

в) в курганах;

г) спалювали в човнах;

д) спалювали на капищах.

10. Що являло собою перша в середньовічній Європі індустрія:

а) обробка шкір;

б) добуток і обробка пірофілітового сланцю – шиферу;

в) виготовлення кераміки;

г) вишивка та гаптування;

д) прядіння і ткацтво.

ПІДРУЧНИКИ ТА ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

З ОСВІТНЬОЇ КОМПОНЕНТИ «ВСТУП ДО АРХЕОЛОГІЇ»

Підручники та посібники

1. Абашина Н.С., Козак Д.Н., Синиця Є.В., Терпиловський Р.В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Київ: Стародавній світ, 2012. 364 с.

2. Археологія України: курс лекцій. За ред. Л.Залізняка. Київ: Либідь, 2005. 502 с.

- 3.Винокур І.С., Телегін В.Я. Археологія України. Тернопіль: Навчальна книга- Богдан, 2008. 479 с.
- 4.Відейко М. Південно-Східна та Центральна Європа у V – IV тис. до н.е. Київ-Умань, 2015. 241 с.
- 5.Скакальська І. Археологія. Київ, 2018. 216 с.
- 6.Терський С.В. Археологія України (середньовічна доба). Львів: Вид. Львівська політехніка, 2017. 246 с.

Інтернет ресурси:

- 1.Бібліотека Інституту археології НАН України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=93&Itemid=171
2. Спілка археологів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vgosau.kiev.ua/biblioteka/monografii>
3. Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>

ЗАВДАННЯ НА ЛОГІЧНУ ВІДПОВІДНІСТЬ

1.Встановіть відповідність археологічних пам'яток та місць де їх можна виявити:

1) стоянки палеоліту	а) лісові галявини
2) поселення неоліту	б)нижчий берег річки
3) поховальні пам'ятки	с)підвищення, вододіли
4) стоянки мезоліту	д)річкові острови
	е) корінний берег річки

2.Встановіть відповідність археологічних об'єктів за часом їх появи:

1) стоянка	а) ранній залізний вік
2) поселення	б) палеолі
3) майстерня	с) бронзовий вік
4) городище	д) т неоліт
	е)енеоліт

3.Встановіть відповідність видів археологічних розвідок зі способами їх проведення:

1)візуальна	а за допомогою літака
2)інструментальна	б)за допомогою геодезичних інструментів

3) аерофотозйомка	с)) шляхом візуального огляду місцевості
4) цільова	д) пошук конкретних пам'яток по переказах місцевих жителів
	е) за допомогою комп'ютерних технологій

4.Встановіть відповідність до часу появи кам'яних знарядь праці:

1)чоппер	а) енеоліт
2)рубило	б) мезоліт
3)гостроконечник	с)середній палеоліт
4) сокира транше	д) ранній палеоліт ашель
	е) ранній палеоліт олдувай

5.Встановіть відповідність пам'яток з їх призначенням:

1)Камяна Могила	а) могильни
2)Волоське	б)бронзоліварна майстерня
3) Войцехівка	с) к святилище
4) Гайворон	д)металургійний центр
	е)давнє місто

6.Встановіть відповідність виробничих центрів з існуючими там ремеслами:

1)Бернашівка	а) крем'яна майстерня
2)Гайворон	б) гончарне виробництво
3) Волоське	с)бронзоліварна майстерня
4) Житомирська стоянка	д) ювелірна майстерня
	е) металургійний центр

7.Встановіть відповідність документів їх змісту:

1)відкритий лист	а) фіксує хід розкопок
2)польовий щоденник	б) реєстр знахідок
3) польовий опис	с) дозвіл на проведення розкопок
4) звіт	д) звітування про проведені дослідження
	е)характеристика та аналіз знахідок

8.Встановіть відповідність складових поховання з їх призначенням:

1)поховальна камера	а насип над похованням
2)дромос	б) коридор в поховальній споруді
3) кромлех	с) кам'яний насип навколо кургану
4) крєпіда	д) місце розташування небіжчика
	е)) кам'яна стіна навколо поховальної камери

9.Встановіть відповідність етапів археологічних досліджень з їх змістом:

1)археологічна розвідка	а) дії по збереженню та обліку знахідок
2)розкопки	б) звільнення решток пам'ятки від ґрунту
3) камеральна обробка	с) виявлення пам'яток
4) атрибуція	д) датування та визначення функцій знахідки

10.Встановіть відповідність елементів поховальних традицій з археологічними культурами в яких вони практикувались:

1)Обкурювання поховальної камери	а) Катакомбна культура
2)Використання деформованої зброї	б) Скіфська культура
3) поховання решток кремації в горщику де перед тим готувалась каша	с) Корчакська культура
4) використання бронзових наверх на поховальному візку	д) Пшеворська культура
	е) Трипільська культура

11.Встановіть відповідність між скіфськими божествами та їх функціями:

1)Папай	а) божество війни
2)Табіті	б) божество плодючості та краси
3) Аргімпаса	с) покровителька царського вогнища, дружина верховного бога
4) Арес	д) верховне божество, громовержець
	е) божество що опікувалось мистецтвом

12.Встановіть відповідність давньоруських прикрас зі способом їх носіння:

1)колт	а) на кістях рук
2)лунниця	б) на поясі
3) браслети-складні	с) на підвісках від скронь до плечей
4) діадема	д)на голові
	е) на шії

13.Встановіть відповідність технік декорування кераміки у давніх греків з їх назвами:

1)чорнолакова	а)) зображення чорних фігур на червоному або теракотовому фоні
2)чорнофігурна	б) керамічний виріб покривався чорним лаком
3) мегарська	с) фарбування керамічних виробів вохровою фарбою

4) червонофігурна	d) зображення червоних фігур на чорному лаковому тлі
	e) кераміка з рельєфними зображеннями

14. Встановіть відповідність кам'яних поховальних споруд з їх назвами:

1) цисти	a) фігури із плоских каменів на верхівках поховальних споруд
2) крепіді	b) кам'яна стіна навколо поховань
3) дольмени	c) кам'яні споруди над похованнями
4) стели	d) кам'яні ящики в похованнях
	e) кам'яний насип над похованням

15. Встановіть відповідність використання знарядь праці в первинному землеробстві:

1) рало	a) випікання хлібу
2) борона	b) розпушування
3) серп	c) перемелювання зерен
4) жорна	d) збирання врожаю
	e) вспашка

16. Встановіть відповідність предметів давньоруського побуту до їх практичного використання:

1) гривна	a) чоловіча прикраса
2) колт	b) знаряддя коваля
3) прясельце	c) складова військового обладунку
4) кольчуга	d) пристосування для прядіння
	e) жіноча прикраса

17. Встановіть відповідність назв ювелірних технік та їх змістом:

1) зернь	a) витягування із розплавленого золота тонкої нитки
2) скань	b) заповнення перегородчастих деталей малюнку емалевою сумішшю та подальше обпалення
3) тиснення	c) витискання на металевій поверхні візерунків
4) емаль	d) формування із дроту декоративних елементів з подальшим напаяванням на поверхню
	e) напаявання на металеву поверхню дрібних металевих кульок

18. Встановіть відповідність між видами трипільської кераміки та її практичним призначенням:

1) біноклеподібні посудини	a) кухонний посуд;
2) великі товстостінні посудини	b) тарний посуд;
3) тонкостінні багато орнаментовані	c) косметичний посуд;

посудини	
4) неорнаментовані горщики різних розмірів	d) ритуальний посуд;
	e) столовий посуд;

19. Встановіть відповідність речових скарбів до археологічних періодів їх виникнення

1) Карбунський	a) ранні слов'яни
2) Бородинський	b) неоліт
3) Мартинівський	c) енеоліт
4) Перещепинський	d) болгарський каганат
	e) бронзовий вік

20. Встановіть відповідність предметів, характерних для побуту давніх народів:

1) казан бронзовий	a) скіфи
2) чорнолакова кераміка	b) фракійці
3) графітова кераміка	c) кельти
4) лощена кераміка	d) германці
	e) греки

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

Тема 1. Основні поняття і категорії археології

Обладнання: міліметровий папір, олівець, зразки креслень.

Завдання: перенесіть на міліметровий папір із запропонованих зразків креслення розкопів різного виду пам'яток та археологічних об'єктів з дотриманням вказаного масштабу.

Тема 2. Палеоліт

Обладнання: контурна карта континентів, кольорові олівці.

Завдання: на контурній карті накреслити шляхи міграцій архантропів, палеоантропів, неоантропів, позначити місце розташування основних пам'яток кожного із видів давніх людей.

Тема 3. Мезоліт і неоліт

Обладнання: контурна карта, кольорові олівці.

Завдання: 1) позначте кордони розташування археологічних культур мезолітичного часу і місця розташування основних пам'яток в Україні та Європі.; 2) позначте на карті шляхи розселення носіїв відтворюючого господарства із Зони плідючого півмісяця.

Тема 4. Енеоліт

Обладнання: папір для малювання, кольорові олівці, графітовий олівець.

Завдання: замалюйте основні профілі посудин культури Кукутені-Трипілля та види орнаментів та зображень на їх поверхні.

Тема 5. Бронзовий вік

Обладнання: контурна карта, кольорові олівці.

Завдання: різними кольорами та різними умовними позначками (наприклад крапками або штриховкою) позначте межі розташування археологічних культур шнурової кераміки-бойових сокир.

Тема 6. Ранній залізний вік.

Обладнання: міліметровий папір, олівець.

Завдання: перенесіть на папір кілька різних креслень скіфських поховань з позначенням поховального інвентарю.

Тема 7. Антична археологія.

Обладнання: папір для малювання. олівці або фарби.

Завдання: намалюйте різні види посуду, яким користувалися давні греки.

Тема 8. Археологічні культури європейського барбарікуму (II ст. до н.е. – IV ст. н.е.)

Обладнання: контурна карта, кольорові олівці.

Завдання: позначте межі археологічних культур Європи вказаного періоду, кольором виділіть культури, у складі яких були присутні слов'янські елементи.

Тема 9. Археологічні культури слов'ян та кочового світу Східної Європи в V – X ст.

Обладнання: контурна карта, кольорові олівці.

Завдання: позначте на карті зону і напрямки Великого розселення слов'ян, а також території, на яких розташовувалися кочові племена (авари, болгари).

Тема 10. Археологія Київської Русі.

Обладнання: контурна карта Східної Європи, кольорові олівці.

Завдання: окреслити обриси кордонів Київської Русі та позначити розташування давньоруських міст, городищ, поховальних пам'яток.

ДОДАТКОВІ ЗАВДАННЯ

I. Виконання завдання полягає в заповненні пустих строк необхідною інформацією.

1. Заповніть таблицю «Методи археологічних досліджень»

№	Метод дослідження	До якої галузі відноситься	В чому полягає	Що дозволяє вияснити
1	Калієво-аргонний			
2	Електро-магнітний			
3	Пилковий			

4	дендрохронологічний			
---	---------------------	--	--	--

2. Заповніть таблицю «Антропогенез»

№	Тип викопної людини	Археологічна культура	Технологія обробки каменю	Основні пам'ятки
1	Австралопітек			
2	Хомо ергастер			
3	Неандерталець			
4	Кроманьонець			

3. Заповніть таблицю «Відтворююче господарство»

№	Археологічна культура	Де розташовані пам'ятки	Вид господарювання	Датування
1	Ієрихон			
2	Джармо			
3	Чатал Гуєк			
4	Анау			

4. Заповніть таблицю «Археологічні культури енеоліту»

№	Археологічна культура	Вид господарювання	поселення	Поховальні пам'ятки
1	Середньостогівська			
2	Трипільська			
3	Гумельниця			
4	Варна			

5. Заповніть таблицю «Культури шнурової кераміки-бойових сокир»

№	Археологічна культура	Етнічна приналежність	Ореал розташування пам'яток	Види археологічних пам'яток
1	Саксо-тюрингська			
2	Стжижовська			
3	Середньодніпровська			
4	Фат'яннівська			

6. Заповніть таблицю «Поховальні пам'ятки скіфів»

№	Вид поховань	Поховальна споруда, поховальний обряд	Характеристика поховального інвентарю	Приклад пам'ятки

1	Рядові скіфи			
2	Знатні скіфи			
3	Елітні «царські»			
4	Іноетнічні (не скіфські)			

7. Заповніть таблицю «Давньогрецькі пам'ятки в Північному Причорноморі»

№	Давньогрецький поліс	Виробничі пам'ятки	Храми	фортифікації
1	Ольвія			
2	Херсонес			
3	Керкінітида			
4	Тіра			

8. Заповніть таблицю «Європейський барбарикум II – Vст.»

№	Археологічна культура	Етнічна приналежність	Наявність впливу римської провінційної культури	Основні пам'ятки
1	Вельбарська культура			
2	Київська культура			
3	Пшеворська культура			
4	Черняхівська культура			

9. Заповніть таблицю «Пам'ятки тюркських племен в Східній Європі»

№	Назва племен	Вид пам'яток за яким вивчається	Особливості матеріальної культури	Пам'ятки
1	Утригури			
2	Авари			
3	Хазари			
4	Печеніги			

10. Заповніть таблицю «Дослідники пам'яток Київської Русі»

№		Роки життя	Вид пам'яток	Найцікавіші знахідки
1	Тодось Мовчанівський			
2	Михайло Кучера			
3	Борис Тимощук			
4	Дмитро Самоквасов			

II. Характеристика окремих археологічних періодів. Виконання полягає в письмовій характеристиці всіх археологічних періодів за наступною схемою:

- хронологічні рамки періоду;
- поділ періоду на дрібніші підперіоди (якщо такий поділ є);
- характеристика нових технологій, освоєних людством та новацій в матеріальній культурі;
- географічне розташування пам'яток та шляхи міграцій людських колективів;
- археологічні культури вказаного періоду;
- основні археологічні пам'ятки періоду;
- дослідники пам'яток періоду.

Приклад: *Ранній палеоліт, від 3 млн. р. до н.е. до 200 р. до н.е. Період існування архантропів. Технологія розколювання каменю – олдувайська, виготовлення чопперів, чоппінгів, кліверів. Примітивне житло будівництва. Пам'ятки розташовані в Південно-Східній Африці. Носії культури мігрували через Північну Африку в Європу, на Близький Схід. Археологічні культури: олдувайська, клектонська, ашельська; пам'ятки – стоянка Олдувай, стоянка Сент-Ашель, стоянка Меджибіж, Житомирська стоянка. Дослідники – Л.Лікі, П.Єфименко, М.Бонч-Осмоловський.*

III. Для кожного археологічного періоду схарактеризувати три археологічні культури за наступною схемою:

- хронологічні рамки існування археологічної культури;
- час коли відкрита археологічна культура, ім'я першовідкривача;
- територія поширення пам'яток;
- спорідненість з іншими археологічними культурами, чи є вони частиною історико-культурної області;
- наявність локальних варіантів;
- автохтонна чи прийшла культура;
- періодизація;
- спосіб життя носіїв культури – осілий чи кочовий;
- якими пам'ятками представлена (поселення, могильники, майстерні тощо);
- облаштування поселень (місця розташування, укріплення);
- житла та господарські приміщення;
- поховальні пам'ятки (поховальний обряд, поховальні споруди, супровідний інвентар);

- матеріальна культура (керамічні вироби, обробка металів, знаряддя праці, прикраси, озброєння тощо);
- визначні пам'ятки археологічної культури;
- дослідники пам'яток археологічної культури.

Приклад: *Культура Кукутені – Трипілля. 5- сердина 3 тис. до н.е. Відкрита в Румунії в 1884 р. Тодором Бурадом та в 1900 р. Вікентієм Хвойкою в Подніпров'ї. Пам'ятки поширені в Румунії, Молдові, Україні. Походить з кола культур Мальованої кераміки (Балканський регіон). Має ряд локальних варіантів, особливо на пізньому етапі. Носії культури прийшли з Балкан. Час існування поділяється на три періоди – ранній, середній, пізній. Носії культури вели осілий спосіб життя, займалися землеробством та тваринництвом. представлена поселеннями різних розмірів, виділяють селища-гіганти. Могильники з'являються на пізньому етапі існування культури. Відомі місця видобутку кременю, центри ливарництва і гончарства. Поселення розташовані в малодоступних місцях, спостерігаються фортифікації. Житла на ранньому та пізньому етапах – напівземлянки, на середньому етапі – наземні часто двоюрисні. Поховання з'являються на пізньому етапі під впливом праїндоевропейців трипільці ховають небіжчиків під курганными насипами. Матеріальна культура представлена ліпною розписною керамікою, мідними литими виробами, виробами із рогу кістки та ін. Визначні пам'ятки – Таллянки, Ожеве, Троянів, Городське та ін. Дослідники: Хвойка, Т.Пассек, Н.Бурдо, М.Відейко, Д.Чорновіл та ін.*

IV. Для кожного археологічного періоду схарактеризувати дві археологічні пам'ятки за наступною схемою:

- археологічний період, археологічна культура до якої відноситься пам'ятка;
- датування;
- географічне розташування;
- вид пам'ятки (городище, поселення, могильник...);
- дослідник чи дослідники, що відкрили і дослідили пам'ятку;
- особливості пам'ятки (чим відрізняється від інших);
- цікаві знахідки, що походять з пам'ятки та їх атрибуція;

- сучасна доля пам'ятки (знищена чи музеєфікована);
- література, присвячена пам'ятці (стаття, монографія).

Приклад: *енеоліт, культура Кукутені-Трипілля, III тис до н.е., Україна, Житомирська обл., с. Троянів. Поселення пізнього етапу трипільської культури, епонімна пам'ятка. Дослідники Т.Білановська, М.Шмаглій. Матеріали з пам'ятки вказують на вплив тисаполгарської культури. Знайдені антропоморфні та зооморфні статуетки, прясельця, посуд з наколчастим орнаментом та відтиском шнура. На сьогодні пам'ятка не існує. Енциклопедія трипільської культури. Київ, 2002. Т.2*

СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

Абсолютне датування – хронологія, яка визначає положення археологічних об'єктів відносно сучасності, поняття введено в науковий обіг О.Монтеліусом.

Автохтонний – місцевий, такий що виник на даній території.

Аграрні культури – давні релігійно-магічні вірування, що пов'язані з землеробством, спрямовані на збереження та примноження врожаю і збільшення родючості землі.

Антропоморфний виріб – виріб із будь-якого матеріалу, що нагадує обриси людської фігури.

Артефакт – будь який матеріальний об'єкт, виготовлений або модифікований людиною, який виконує певну культурну функцію.

Археологія польова – сукупність методів вивчення археологічних пам'яток, розташованих під відкритим небом.

Археологічна культура – група пам'яток, синхронних в часі та розташованих на одній території що характеризуються схожістю матеріальної культури.

Археологічні розвідки – дослідження території з метою виявлення та первинного обстеження об'єктів археологічної спадщини.

Археологічні розкопки – наукове дослідження археологічної пам’ятки, який включає земляні роботи з метою виявлення археологічних об’єктів та вивчення культурного шару на пам’ятці з подальшим нищенням культурного шару.

Атлантичний період – кліматичний період, теплий і вологий що припадає на період енеоліту-бронзового віку (5500 – 3000 р. до н.е.)

Багат шарові поселення – залишки різночасових поселень, що утворилися на одному місці. Часто нашарування різні періодів розділені стерильними прошарками.

Бровка – смуга некопаного культурного шару (стіна із ґрунту) між секторами розкопу залишена для вивчення стратиграфії.

Бронзовий вік - період в технологічній історії людства, для якого характерне використання бронзи.

Бронзовий колапс – період переходу від бронзового віку до залізного в регіоні Близького Сходу та Східного Середземномор’я, характеризується руйнуванням цілих держав, занепад міської культури, втратою ряду традицій, зокрема писемності.

Букранії – виготовлені із глини або іншого матеріалу голови биків, які є архітектурними деталями храмів часів енеоліту.

Вал – оборонна споруда – земляний насип, що слугував перешкодою та укриттям.

Відкритий археологічний комплекс – сукупність археологічних матеріалів, що накопичились в культурному шарі пам’ятки протягом довгого часу.

Відкритий лист – державний документ, що засвідчує право археолога на проведення археологічних досліджень.

Відносне датування – встановлення хронологічної послідовності різних культурних прошарків шляхом вивчення їх стратиграфії або окремих знахідок та їх типологічного ряду без прив’язки до певних дат.

Глинобитна (саманна) архітектура – будівлі з необпаленої глини.

Глоттогенез – історичний процес походження і формування мови та мовної сім'ї.

Городище – укріплене поселення.

Датування – визначення часу існування археологічних об'єктів.

Дольмени - споруди із великих брил, поставлених вертикально і накритих кам'яною плитою, використовувались як культові місця та поховальні споруди періоду пізнього неоліту – енеоліту.

Дромос – коридорний прохід до поховальної камери.

Енеоліт – період в історії людства, для якого характерне використання міді для виготовлення знарядь праці, зброї, прикрас.

Закритий археологічний комплекс – сукупність археологічних знахідок, які одночасно потрапили в культурний шар та розглядається як результат однієї події (наприклад - поховання).

Інгумація – практика поховання померлого шляхом тілопокладення в землю.

Іригаційне землеробство – поливне землеробство в зоні з недостатньою кількістю сезонних опадів, що базується на штучному зрошенні та побудові іригаційних систем.

Кенотаф – (грецьк. «пуста могила») – меморіальне поховання, в якому присутній поховальний інвентар, але відсутні рештки похованого.

Комплекс археологічний – група артефактів та інших об'єктів, що існували одночасно.

Консервація – технічні міри, що приймаються для запобігання пошкодження археологічних предметів.

Кремація – поховання результатів тілоспалення, зокрема і в посудинах – урнах.

Крепіда – кам'яна кладка, упорядкована або хаотична, навколо підосви кургану, що запобігає зсуву ґрунту.

Криця – продукт плавки залізної руди.

Кромлех – кільце з каменю навколо кургану.

Культурний шар – нашарування органічних і неорганічних залишків, що утворилися в результаті діяльності людини.

Курган – штучний насип над поховальною камерою.

Курганна гіпотеза – полягає у поєднанні археологічних та лінгвістичних досліджень для пошуків прабатьківщини індоевропейців, а їх розселення простежується за появою курганного поховального обряду. Гіпотеза належить американській дослідниці М.Гімбутас.

Масовий археологічний матеріал – однорідний матеріал, предмети, присутні на пам'ятці у великій кількості.

Материк – неторкана порода без слідів втручання людини, на якій розташований культурний шар.

Мегаліти – масивні кам'яні споруди культового характеру в Західній і Північній Європі в енеоліті.

Мегалітичні культури – загальна назва археологічних культур Європи періоду енеоліту – бронзового віку, однією їх ознак яких є побудова мегалітів різних типів.

Мегарон - тип будівлі, що складається із прямокутної кімнати з портиком та вогнищем в центрі. виникає у бронзовому віці як житло вождів та військової еліти.

Металургійна провінція – єдина виробнича система, яка охоплювала великі території, об'єднані однаковими традиціями розвитку металургії.

Некрополь – могильник, розташований недалеко від населеного пункту.

Номадизм – особливий вид господарської діяльності та пов'язаний з ним тип суспільства, коли більшість населення займається екстенсивним кочовим скотарством.

Нівелювання – фіксація глибин залягання знахідок на розкопі відносно умовного нульового рівня.

Палеометалів епоха – термін, який означає ранні періоди використання металів (енеоліт – бронзовий вік). Термін запропонований В.Городцовим.

Підсічно-вогневе землеробство – примітивна система землеробства, заснована на випалюванні лісу і посадці на цьому місці культурних рослин.

Підйомний матеріал – археологічний матеріал, зібраний на поверхні археологічної пам'ятки.

Поховальний інвентар – комплекс предметів, які потрапили в поховання разом з похованим.

Поселення – місце тривалого перебування людей, містить рештки будівель та культурний шар.

Розкоп – ділянка культурного шару на археологічній пам'ятці в процесі археологічних розкопок.

Розріз – вертикальне розкриття культурних шарів з їх графічною фіксацією.

Селище – неукріплене поселення невеликих розмірів з малопотужним культурним шаром.

Сирцева цегла – глиняна необпалена цегла.

Скарб – набір речей, схованих в недоступному місці.

Склеп – внутрішнє приміщення гробниці.

Стоянка – давнє тимчасове поселення з малопотужним культурним шаром.

Стратиграфічний ярус – група споруд та культурний шар, що існували одночасно.

Телль – холм, який утворився із послідовних нашарувань решток поселень, будівлі яких споруджувались із сирцевої цегли.

Тип археологічний – коло предметів, однакових за формою, матеріалом, призначенням.

Толос – кругла в плані гробниця для общинних поховань на Криті в бронзовому віці.

Траншея – розвідковий розкоп на археологічній пам'ятці, зроблений з метою розвідування культурного шару.

Фрагмент – частина предмету, яка зберігає його морфологічні ознаки, притаманні цілому виробу.

Халколіт – назва мідно-кам'яного віку – енеоліту.

Циста – кам'яна труна, використовувалась у поховальному обряді Європи в енеоліті-бронзовому віці.

Циклопічна кладка – будівельна кладка, в якій використані великі камені природного походження без обробки, що тісно підігнані один до одного.

Шурф – невеликий розвідко вий розкоп на археологічній пам'ятці для визначення потужності культурного шару.

Щоденник археологічний – записи про перебіг подій під час археологічних розкопок і розвідок.